

GOVERNMENT OF INDIA
NATIONAL LIBRARY, CALCUTTA

Class No. 1803C

Book No. 84'13

N.L. 38

रा. पु. 44

N. L. 44

भारत सरकार
GOVERNMENT OF INDIA
राष्ट्रीय पुस्तकालय
NATIONAL LIBRARY
कलकत्ता
CALCUTTA

अंतिम अंकित दिनांक वाले दिन यह पुस्तक पुस्तकालय से ली गई थी । दो सप्ताह से अधिक समय तक पुस्तक रखने पर प्रतिदिन 6 पैसे की दर से विनम्य जुर्माना लिया जायेगा ।

This book was taken from the Library on the date last stamped. A late fee of 6 P. will be charged for each day the book is kept beyond two weeks.

संस्कृतसंस्कृतसंस्कृतम्

अथर्ववेदसंस्कृतसंस्कृतपाठशास्त्राध्यायः अथर्व वेद संस्कृत
संस्कृतसंस्कृतसंस्कृतसंस्कृत

अथर्ववेदसंस्कृतसंस्कृतसंस्कृतसंस्कृत

संस्कृतसंस्कृतसंस्कृतसंस्कृत

कलिकाता

संस्कृत १८०५

१५/८

१८०५

College of St. William

सख्यनखण्डसाधे

प्रथमः पट्टिच्छेदः

कश्चित्कश्चिद्विषय इच्छाः श्यामः मुदयः सुतोऽस्ति यः सुतिष्ठ ।

ईश्वरसमया न परं बन्धेऽनुमयापि तमस्मिन्नतम् ॥

मातापनोदनविनोदनते गिरीशे

भासेव सङ्गमितयोऽवचित्तन्नादिन्दोः ।

भेत्तुम्भवानिष्टचित्तं दुरितं भवानि

नम्रीभवानि घनसङ्घिसरोजयोक्ते ॥

शब्दाद्यनिर्जन्मखण्डनया नयन्तः

सर्व्वं न निर्व्वयनभावमखण्डज्ज्वात् ॥

धीरा यज्ञोक्तमपि कीरवदेतदुक्ता

लोकेषु दिग्विजयकैः तु कमातनुभ्यम् ॥

अथ कथायां बादिनोनियमनेतादृशं मन्यन्ते प्रमाणादयः सर्व्वं
तत्त्वसिद्धान्ततया सिद्धाः पदार्थाः सन्तीति कथकाभ्यामभ्युपेयं । तद-
परे न ह्यमने । तथाहि प्रमाणादीनां सर्व्वं यदभ्युपेयं कथकेन तत्
कस्य हेतोः किं तदभ्युपगम्यकृत्वा बादिप्रतिकादिभ्यां तदभ्युपगमसा-
हिद्व्यतिवतस्य तस्य प्रवर्त्तयितुमशकत्वात् उत कथकाभ्यां प्रवर्त्तनीय
वागव्यवहारे प्रति हेतुभावात् उत लोकसिद्धत्वात् अथ वा तद-
भ्युपगमस्य तत्त्वनिर्जन्मविजयातिप्रसङ्गकत्वात् । न तावदाद्यः तदन-
भ्युपगम्यतोऽपि चार्त्ताकमाध्यमिकादेर्वाग्बिच्छराणां प्रतीयमानत्वात्

तथैव वा क्षिप्यन्तौ भवतस्तद्विद्वत्प्रमाणांनुवपत्तेः । सोऽयमर्थः ।
 प्रमाणादिसम्मानधुपगमात्मा वाक्क्षमभनमयो भवताम्बुहितो नूनं
 सत्य प्रभावः प्रभवता सुखगुणता चोपायतसूचानि न प्रवीतानि तथा-
 गतेन वा मध्यमागमा नोपदिष्टाः भवतापदेन वा नादरावलीकेषु
 सूत्रेषु भाष्यं नामाणि । प्रमाणाद्यनधुपगमेपि प्रवर्तन्तां सन्ति
 वाच्येभ्यः । तास्तु साधनबाधनक्षमा न भवन्ति तावदेति नूनमिति
 चेत् प्रमाणाद्यनधुपगम्य प्रवर्तितत्वं तदीयसाधनबाधनाक्षमायां
 न निवामकं किन्तु सवचनाभासकक्षयोमित्यवस्थाभ्युपेयं भवता
 येनधुपगम्यापि प्रमाणादीनि प्रवर्तिताः सतान्तरानुसारिभिर्यवहार-
 यधुपगतप्रमाणादिसत्त्वैर्भतान्तरयवहारदिभिरपरैश्चष्टाभूता इति
 कथ्यते । यदि त्वत्तद्वत्ति सदसनाभासकक्षयं न भवान् दर्शयितु
 मीष्टे तदा न्यधुपगम्य प्रमाणादि भवता प्रवर्तितोयं यवहारइति
 शतकत्वत्तयोक्षमाभेऽपि नास्माकमादरः अन्यथाभ्युपगम्य प्रमाणा-
 दीनि भवता प्रवर्तितोयं यवहारइत्येतावता भवदोषो यवहाराभास
 इत्यस्माभिरपि वस्तुं शक्यतएव । ननु यदि प्रमाणादीनि न सन्ति यव-
 हारएव धर्मी कथं सिद्धेत् दूषकादिखयक्षा वा कथं स्यात् सर्वं
 विधिनिषेधानां प्रमाणाधीनत्वात् । मैवं । न नूनमेवयं न सन्ति प्रमा-
 नादीनीति स्वीकृत्य कथारम्भेति । किन्नाम सन्ति न सन्ति वा प्रमाणा-
 दीनीत्यस्यां चिन्तायामुदासीने र्यथा स्वीकृत्य तानि भवता व्यवहियते
 तथा यवहारिभिरेव कथा प्रवर्तन्तमिति अन्यथा न सन्ति प्रमाणादी-
 नीति मत मन्नाकमारोप्य यदिदम्भवा दूषकमुक्तं तदपि न वक्तुं शक्यं
 कीदृशी मर्यादाभासक्य प्रवर्तितायां कथायां दूषकमुक्तं किं प्र-
 माणादीनां सत्त्वमधुपगम्येभाष्यां वादिभ्यां प्रवर्तितायां कथायां कथा
 सत्त्वमधुपगम्ये कथेकेन सत्त्वमपरैक वासत्त्वमस्तीकृत्य । न तावदाद्यः
 अभ्युपगत प्रमाणादिसत्त्वं प्रति तादृक्पर्यनुयोजानवकाशात् द्वितीये
 नु सतोऽप्यावत्तेः न तृतीयः तथैव कथान्तरस्य प्रसक्तो उभवाभ्युप-

प्रमाणोद्घोषितात् कथाविषयस्य कथनस्य साभिप्रायभावनस्य तेनापि
तद्वृत्तिरिति यत्किञ्चिन्नाशयितुं दूषणेऽभिहिते कथ्ये कथे व्यवतिष्ठमानं
प्रमाणात्कथं प्रवक्तुमेव वृत्तिविषयमभरणव्यापकमवती स्यात् तस्मात्
प्रमाणादिवत्त्वात्कथाम् प्रमोदासीत्येव व्यवहारनियमे समवे वक्तुं
कथायां प्रवर्तितोऽर्थो भवत्येवं दूषकमुक्तं कुलमेव तथा सति स्यात्
योऽर्थं भवान् साभिप्रायमपि वाच्यधारयितुं प्रसोऽतिदूरत कश्चिन्
परमिसन्मानावधारयप्रत्याशा । अथ बादीशस्य दुर्बैतत्त्विकं तस्मिन्
नेधोऽभिधीयतइत्येव नेष्यते द्विष्यादयस्तु तस्य कथानधिकारं वा-
च्यते कथयन् भाष्यकारः सप्रयोजनमनुश्रुतो यदि पक्षतइत्याह स
ननु प्रतिपद्यसइति । मैवम् । शिष्यादीन् प्रत्यपि चार्वाकादेर्दोष-
त्वमित्येवाभिधातव्यम् । कथस्य तथा स्यात् तस्य कथाप्रवेशात्तयोक्त-
इत्याद्यमत्वात्कथायामेव हि नियतः । नापि द्वितीयः तच्चाह
स्यादप्येवं यदि कथकप्रवर्तनीयवागव्यवहारं प्रति प्रमाणादीनां हेतु-
ता तत्प्रवचनभ्युपगमे निवर्तत मयैवं सम्भवति तथा सति तत्प्रवचन-
भ्युपगम्यतां वागव्यवहाररूपमेव न निष्यद्येत हेतुमुपपत्तेः । उक्त-
चापमर्थो सम्माध्यमिकादिवागव्यवहाराणां स्वरूपापत्तायो न प्रकृत
इति । अथ मन्यते कथकवागव्यवहारं प्रति हेतुत्वात् प्रमाणादीनां
सर्वं सत्त्वात्वाभ्युपगमः वक्तव्यतइति स्थितेति । मैवं ।
कथापि नियमसंस्थिता प्रवृत्तायां कथायां कथकवागव्यवहारं प्रति
हेतुत्वात् प्रमाणादीनां सर्वं सत्त्वात्वाभ्युपगमो भवता प्रत्याशः
कथनसूत्रे तत्प्रवचनधारणं वा परंपराजवं वा साभिसम्बन्धं कथका
भ्यां यावता बिना तदभिधायितं न पर्यवस्यति तावदनुरोक्तम् तच्च
व्यवहारनियमस्यानुबन्धादेव द्वाभ्यामपि तावता सम्भाव्यतइति व्यवहार-
नियमसमयमेव वृत्तीतः सच प्रमात्रेण तर्केश च व्यवहर्तव्योवादिना
प्रतिवादिनापि कथाकृतप्रवचनविपर्ययश्चिह्नं प्रतिवादाभ्यासंश्वसनं
निवृत्तकामं तस्य दर्शनीयम् तद्युक्तादमे प्रथमस्य मर्त्योऽवधारणं च

नियमवचनेषु हेतुर्ब्रह्म। तथा च सोऽपि हेतुः कथायां प्रवृत्तायाः
 मभिधानुं सुज्ञादिव प्रमादसम्बन्धप्रसङ्गहेतुभिधानवत् प्रत्यक्षज्ञान
 मवधारणं द्वाभ्यामपि भादिभ्यां विचारप्रवृत्ताभिस्तथाभावात्तत्त्वव्यव-
 हारान्वयमूलत्वेन व्यवहारनियमस्य लोच्यैव परिगृहीतत्वात् । नचैवं
 प्रमाणानुपपत्त्येवमाचर्यहीतमूखत्वान्मूलापरिमुदिसम्भवेन सर्वं
 विचारविचार्यतत्कलविषयापत्तिः स्यात् । अविद्यमानादिपारम्पर्या-
 यातस्य लोकाव्यवृत्तिर्गृहीतत्वादस्य च तस्यान्वयाभावासम्भावता
 लक्ष्यव्यवृत्तिसिद्धिरुदत्तात् । नच प्रमाणादीनां सत्ताप्रीत्यमेव ताभ्यां
 मङ्गीकृतुं मुचिता तादृशव्यवहारनियममात्रेणैव कथाप्रवृत्त्युप-
 पत्तेः प्रमाणादिसत्तामभ्युपेत्यापि तथा व्यवहारनियमव्यतिरेके कथा
 प्रवृत्तिं विना तत्त्वनिर्णयस्य जयस्य वाभिसिद्धितस्य कथं कथोपपत्त्यैव
 स्यात् । नापि तृतीयः लोकव्यवहारो हि प्रमादव्यवहारो वा
 स्यात् पामरादिसाधारणव्यवहारो वा । नाद्यः । विचारप्रवृत्ति
 मगारेण तस्य दुर्मिष्टपात्वात् तदर्थमेव च पूर्व नियमस्य गवेधस्यात् ।
 नापि द्वितीयः शरीरात्मतादीनामपि तथा सति भवता स्वीकर्तव्यता
 पातात् । प्रमाणादिविचारबाध्यतया नाभ्युपेयतइति चेत् तर्हि प्रमाणा
 द्येषापि यदि विचारबाध्या भविष्यन्ति तदा नाभ्युपेया एव चान्यथा
 तु प्रमाणाद्या इति लोकव्यवहारसिद्धतया सत्त्वमभ्युपगम्यतइति तावन्न
 भवति । नापि चतुर्थः द्वाद्दशोभवताप्रमाणादीन्मभ्युपगम्य व्यवहार
 निश्चयः कथायामावश्यते । तस्यैव प्रमाणादिसत्त्वासात्वानुसरजो-
 दासीनैरस्माभिरप्यवचन्यतात् । तस्य यदि मां प्रतिपत्तातिप्रसङ्ग-
 कत्वं तदा त्वां प्रत्यपि समानः प्रसङ्गः ।

स्वादेशनिवृत्तवान्प्रवृत्तक्रियासमयवन्नेन कथां प्रवर्तयतापि
 व्यवहारसत्ताभ्युपगम्यता नहि सत्तामभ्युपगम्य व्यवहारविवाभि-
 धानुं शक्या । किंवा हि निव्यादना कस्यतः सद्रूपताप्रापकमिति वाक्यं
 प्रमादव्यवृत्तमिति नियमवन्नेन प्रमादव्यवहारभावस्य निश्चयान्

[illegible]

पदार्थः स च वाच्यस्तन्निवृत्त्यस्यैव प्रमाणं तन्निवृत्तौ तद्विषयस्तु न
 सत्वेत्यादिनियमस्य कथारम्भात् योज्यः अनेन निवृत्तेन व्यवहृत्यैव
 मित्यस्य व्यवहारेऽनेन निवृत्तेनोक्तसत्वेनेति मध्यव्यापकस्य विषयी
 भवितव्यमिति । न च वाच्यमन्ततस्तदवग्रहस्यापि सत्ताभ्युपेक्षेति ।
 तस्यापि सत्ताचिन्तनस्य तत्त्वतावग्रहमात्रस्यैव शरत्वात् । अप्येवमन
 वद्या तदनुसरकावग्रहमात्रमङ्गीकारात् यत् विचतुरक्षानुग्रहो
 नाधिकसत्तिरिति न्यायात् । नचास्तिमासत्वे पूर्वपूर्वप्रकाशात्सत्त्वा
 यत्किं कथावाच्यममादायानि न निवार इति वाच्यम् । अथेत्येव हि
 तथा विचतुरक्षानुग्रहोऽनेन मध्यव्याप्यविश्रान्तेन विचारेत्य तत्पद-
 मन्तनुसरकरमन्त्रोपेक्षेनैव सम्यं बद्धा कथायां निचःसम्प्रतिपत्त्या
 प्रवर्त्तनात् । अन्यथा प्रमाणादिसत्ताभ्युपगमेपि ज्ञानानवस्थाया
 दुष्यदिहतात् । न च वाच्यमन्तस्यैव सत्त्वसत्ताज्ञानेन सत्त्वहारस्य
 चरितार्थयितुं शक्यत्वात् न ज्ञानस्य परम्परानुसरकमुचितं नवेवं
 तत्त्वस्यैव ज्ञानसत्त्वसत्ताङ्गीकारप्रसङ्गादिति । सत्त्वसत्तामादा-
 यापि परिहरतोऽनवस्थाप्रसङ्गस्य सत्त्वकाग्रप्रकाशे वक्तव्यत्वात् ।
 यथा तत्त्वस्यैव सत्त्वसत्त्वविशेषेऽपि ज्ञानसत्त्वसत्त्वैव परं व्यवहारोप-
 पादिका न घटादिसत्ता एवमेवासत्ताविशेषेऽपि ज्ञातमेवासत्त्वव्या-
 रोहपादकं नान्यत् । अतस्त्वोपपादकस्यैव व्यावृत्तमिति चेन्न सदुप-
 पादकमिति कुतो न व्यावृत्तम् । नहि सदुपपादकमसत्त्वं नेति क्वचिदा
 वयोः सिद्धम् । ननु तदसत्ताविशेषात्कार्त्तव्यस्यान्यदापि प्रसङ्गः न
 कार्त्तव्यस्यासत्ताव्यवहारादपि सामग्रीसत्ताविशेषात्तदपि किं ना-
 न्यदा कार्त्तव्यम् । अत न सत्त्वं तदानीन्तनं सामग्रीसत्त्वं तदातनस्य
 कार्त्तव्यमनेन निवृत्तमर्थं विनोक्ततः प्राक् सामग्रीसत्त्वं तथादर्शनात्
 तर्हि मनापि काकान्तरत्वंमपि तदसत्त्वं तदातनकार्त्तव्यमनोनिवृ-
 म्भं तदादर्शनादेव । मम तदव्यवहितोत्तरत्वं तदा कार्त्तव्यनिवृत्तम-
 मिति चेत् न तस्यसत्त्वव्यवहारात्तदातनत्वात्तदविशेषेण निवृत्त्यविवा-

[illegible]

नापि सत्ता मयाभ्युपगतेषु । अन्यथा कारकावलीति तन्मपि किं
 सत्तान्तसत्तामन्तर्भाष्य कारकत्वमिच्छति । तद्विषयं पूर्ववत् आपि
 सत्ताव्याप्ते वा अन्तर्भाष्यायां पूर्ववत्स्थानं स्यात् । अस्तथाविशेषात्
 कारकत्वमिव न कथं स्यादिति चेन्न सत्ताविशेषेण तुल्यत्वात् ।
 तत्रोक्तत्वात्तदनुविधानं तस्य तन्मात्रावस्थ वा तत्पक्षेत्तत्ताविशे-
 षात् कतिरेकः परं सोऽप्येवमेव वदन् कारकाभाव कदा कार्या-
 भावावस्थमाभावाभ्युपगमात् निवृत्तः कारकस्यास्तत्त्व कदाचि-
 त्कार्यत्वादात् अन्वयस्तु न कदाचिदपीति चेन्न तुल्यत्वात् । अन्यथा
 नास्तीत्यभ्युपगच्छामि अन्वयोपगमात् । अन्वयस्यापि सत्तान्तर्भावे
 कथितदोषापत्तेः । एतेन “आज्ञामोदकादिति ये ये सोषाज्येन
 मोदकाः । रसवीर्यविषाकादि तेषां तुल्यं प्रसज्यते” इत्यस्यापि
 वाक्यत्वमाज्ञामोदकावते । सत्तान्तर्भावावन्तर्भावाभ्यां प्रत्यादेशात्
 आज्ञामोदकादिनापि न रसवीर्यविषाकादिजननात् । तदसत्त्व-
 चार्थं स्यादिति चेन्न सत्तामन्तर्भाष्य कार्यत्वोपगमे कारकत्वार्थेऽपि
 उक्तदोषस्यावन्तर्भावे वा विशेषस्तु पूर्ववदाहुतेः तस्मात् “पूर्वं
 सत्त्वमिवमेवेतुल्ये तुल्य एव नै” । हेतुतत्त्वविभूतसत्तासत्त्वकत्वा
 दृष्ट्या । आकां प्रतिबन्दिग्रहग्रहः कथं पुनरसत्तः कारकत्वमव-
 श्यं प्राक्सत्त्वनियमस्य विशेषस्यानभ्युपगमात् अस्तत्त्वस्य चाविशेषा-
 दिति चेन्न इदमकारिणत्वं प्राक्सत्त्वमिति बुद्ध्याविशेषात् । अन्यथैवं
 बुद्धिमोक्षेतिप्रसङ्ग इति चेन्न बाह्यस्या हि धिया निचतुरकक्षा
 नाशान्नदोषविश्रान्तया वस्तुसत्त्वमिच्छयते तादृशेष विषयीकृतस्य
 तन्मपि कारकताविशेषः शेषस्तन्तः परास्तपि कक्षासु बाधात् पूर्व
 पूर्वान्तिसम्भवेन न तावता सत्तावधारणं वयं मन्वाप्तव्यमिति वि-
 शेषः । परदर्शनसिद्धान्तस्य भूतिकाक्षाविशेषेण ततः परकक्षावाध-
 नान्वेनासत्ताभावोपगमात् अन्यथैवदर्शनमिति चेन्न स्यात् । एतेन
 सत्ताविशेषात् कथं कस्याचित्त्वस्य निचतुरकक्षाभावित्वमात्मनि-

[illegible]

अपरे पुनश्चेत्तस्यैव श्रुत्वापुनरीकृतं मनः प्रत्यक्षमवाप्तुं शक्यम् ।
सर्वमिदमस्यैव विष्णुमिच्छाभिधानं सर्वसंसारमनुब्रूयानामनस्यते ॥१॥

वाच्यं संप्रकाशं सत्यस्य विवक्ष्यं न सत्तु विज्ञाने सति विज्ञासोरपि
 कस्यापि विज्ञानमिति न वेति संशयः न ज्ञानमीति वा विपर्ययोऽतिरेक-
 प्रकाशेन विज्ञासितस्य तत्त्वज्ञानव्यतिरेकप्रमाणात्तन्मात्रमुदाह-
 रणात्तत्त्वं विज्ञासितस्य प्रमितत्वमिति वाच्यं हि विज्ञासित
 प्रमितत्वव्यतिरेकवाच्यं विज्ञासितव्यतिरेकोऽतिरेकं ज्ञानमिति विज्ञा-
 सितास्य स्यादतः सर्वजनज्ञानसम्पन्नसिद्धिं बोधस्य सत्यस्य
 व्यवसायस्यानुव्यवसायनियमात् न तत्र संशयादिति चेन्न तत्रैवामु-
 व्यवसायेयता बोधेवा तत्र विज्ञासाधनात्मधर्मिकं तत्संप्रथमादभ्य-
 व्यवसायविवक्ष्यमर्थं संज्ञावाक्येनोद्ध्यदिहरत्वात् । विज्ञासितस्य
 संज्ञये च तद्विवक्षेयं संज्ञयस्य संज्ञयात् एवं हि विज्ञासुरसम्पन्न-
 कक्षायाज्यैः प्रमितमाभ्युपगमोपीति संप्रकाशेनुमानमेव व्यवस्थाया
 अभवादेव तदाभ्या दोषा निवृत्ताः । अथवा तु बोधसत्यमेव
 न सिद्धेत् यदि हि विज्ञानं परतः सिद्धेत् तदा जनकस्य स्यात्
 नृप राज्ञश्चैवैवैव विज्ञेयं भुवि सते सार्थक्यवहात् सत्यस्य सत्ताया
 प्रसूयत इति ज्ञानमस्येति यत्कस्यां प्रमायाभ्युपन्यासे सत्यस्य सत्तापि
 कुतो नया व्यवहारोपपत्तिः को नृते सती सा विचारसत्येव न कृतः
 कामान्तरा विवेकापात्यविभावयेक्षितसिद्ध्या यत्र विवेकस्यापि
 प्रमायाप्रकृतिः तदा तत्र सत्यसाधनम् । सत्येपि विज्ञासायां सत्यां
 पक्षाद्यवहारसत्तेव वा अन्यद्वा प्रमाजमस्येवेति चेन्न तस्यापि सत्यं
 कथमिदमवस्था स्यात् ज्ञेयसिद्ध्या सर्वसिद्धिर्वा प्रसज्येतेत्यर्थासिद्धि-
 र्भवत्वात् असत्यस्य दुर्बतरत्वात् सेवमपत्यसोपकम्पस्य मार्गद्वयः
 प्रक्षिप्यतीति । घटसत्तां हि अवहरता प्रमाजिकेन तत्र प्रमाजस-
 त्त्वो वाच्यः यदि प्रमाजमभ्युपन्यास्य सत्तीत्यङ्गीक्रियते तदा वैपरीत्य
 मेव किञ्च स्यात् तत्तत्र घटसत्तायां प्रमाजसत्ता दर्शनीया । तथा च
 प्रमाजसत्तापि तत्प्रमाजसत्तामकारदेव न प्रमाजिकस्याङ्गीकारात्
 सर्वप्रमाजसत्तामिहोर्ध्वस्तुतामिहनिमित्तत्वात् । अथवा सत्यं

रसादेरप्यापयेदिति, चाक्षमनवदस्यासौरक्षमसम्पन्नाप्रदायिनः स्यात् ।
यदि हि द्विचिनेन प्रमादकस्यां पदोक्तीकार्येण तदा घटसामग्री तयो-
दाङ्गीकार्यावामिति घटेमिदृश्या प्रमादोपपत्त्यासायासः । अथ ना-
त्यवधानकप्रवृत्तिरतिरिचिधाराभ्युपगम्यते किञ्चान्न कदाचित् कुत-
श्चित् वृत्तिः प्रतीयत इति सर्वथा वृत्तिः प्रमादसिद्धेयेत्यभ्युपेयत इति
चेन्न स्वादयेवं यदि घट इति घटं जानामीत्यतोऽधिकं घटवृत्ति
तद्विचिधाराया विषयभावेन प्रवृत्त्या तादृश्विषयवञ्जतभारमप्यदा
वृत्तिरस्मदादेवत्युपमानानुभूयेत । यद्यस्मदादिविचिधारावन्मनि सा
सम्भाषते तदा मस्या अपि विचि कदादिवयमभिंताधी विषयः सा-
प्यवशा कदापिदुष्टेत्येव प्रमादाभावस्याभिर्भाषापत्तिश्च । नहि
क्षममन्तर्भाष्य कदापिद्विद्या सप्रकाशो याज्ञः तथा सति सप्रकाश
विद्येः अतएवाप्योक्तविषयतापि निरुक्ता सविषयकान्योपपद्ये सदा-
ह्यपत्तेः । नच पुनरपान्तरेण सा प्रमास्यते ननु तदभावइति ते प्रमा-
सि तदर्थमपि प्रमादान्तरसङ्गावपरम्यदापत्तेः । नचैवं घटसामग्री
तत्सामग्रीमेवेत्येवमप्यनवस्था स्यात् वेवम्यात् यदि घटसामग्री तत्साम-
ग्रीधारा कुचविचिच्छेते तदा घटः सदातमः स्यादित्यर्थापत्त्यैव
घटः सामग्रीपरम्यदाविच्छेदविरहितस्य प्रतीयते यदि तु ज्ञानेमेवं
स्यात् तदा सस्य प्रवेशात् सप्रकाशपत्तिः प्रवेशादनवस्था कवेदने
शेषासिद्ध्या सर्वासिद्धिदिति असमं दुष्टतरमेव । ये च मानमेवभावा
नया देहाः कीर्तनीयास्तेपि प्रसज्येरन् । नच तैर्हीनैर्मात्रैरेव ज्ञान
मित्वास्त्रेवं सतः सर्वसिद्धस्य पुरप्रकृत्यात् सप्रकाशाङ्गीकारादेव
चानुभवस्य सर्वदेवज्ञानैर्वैयस्यतात् प्रकाशकतानाज्येव सतः
सिद्धिसम्भवे ज्ञातमनां चर्माणां ज्ञेयमपि तदन्तर्माणापत्तिः
अतएव चर्माण्यदाप्रवृत्तिर्बु बागवद्वाराविषयत्वं ज्ञातमप्यच्छेद
मन्त्राव नित्योपपत्तारः देवानवच्छेदमादाय विभुत्ववपदेष्टः प्रकाशक
च्छेदविरहविषयमन्य सर्वज्ञानादेवादिशक्यारः सौमताप्रमादप्रत्यक्ष

यमार्थे यमार्थं प्रति नैव विवक्ष्यतां भावामिति चेन्न सीमादिवर्तते
 व्याप्ताः अनविषयविशेषवत् प्रतिवोगिनः सर्ववैकल्यविना का-
 रितुं शक्तिः । तदेतत् सुखा यमार्थेनैव कथ्यमानायात् तात्पर्यतः प्रका-
 र्यते तेन परमार्थतोऽभिधानानिधेयमाविरहे तात्पर्यतः मुक्तिरिति
 द्विविधादशङ्का प्रदानुपपन्नरीत्या यमार्थमिच्छन्ते वस्तुतया कतिह-
 नेन भिन्नम् । ननु यः कथं वाक्यं यमार्थेनैव नुपपन्नमिदं किं वाक्य-
 मारम्भे भेदव्यतिरेकेनानुपपन्नेः कार्या क्रिया हि कर्मणो भवति कर्म
 यः कारकं क्रियायाः न च खेनेन कृत्रिम्यादनं प्रकृतं पूर्वोपपन्नम्
 विशेषस्य हेतुहेतुमद्भावपत्त्यात् । न च तज्जादेव तदेव पूर्वोपपन्न-
 त्वमवति तद्वत्त्वविशेषाच्च विशेषस्य तत्पूर्वोपपन्नार्थत्वात् तदा यः तस्य
 तद्भावसीकारे स एव कालकालव्यतिरेकव्यतिरेकेति विरोधात् ।
 नैवम् । क्रियायाः कर्मजन्यतानिबन्धनोकारात् सर्ववैकल्यात्म-
 क्तिज्ञाने तदसम्भवात् । कृत्रिम्यवतामादाय कर्मणि कारकत्व
 व्यपदेशात् कदम्बव्यापारविवक्षणादा परसमवेतक्रियाकर्मभाविता-
 दा कर्मव्यवहाराद् विनापि क्रियाजनकत्वेन कर्मव्यवहारोपपत्तेः ।
 किञ्च तत्कर्मात्वं यत् कं प्रति विवक्ष्यते परसमवेतक्रियाकर्मभाविता-
 निति चेन्न अपादानस्यातिशयोक्तिः अपादानं कर्मोपीति चेन्न दृष्टा-
 त्वम्यं यत्किं कृतं धर्मं यत्कीदृशमिच्छात् विवक्ष्यतः कारकावि भव-
 नीति तद्विवक्ष्यता नैवमिति चेन्न वस्तुतया द्रव्यस्य यदि विवक्ष्य-
 त्वात् तदा तदपि ह्यतः अपादानस्य कर्मोत्वं न विवक्ष्यत इति श्र-
 त्तिव्यवहारोपपत्तिरिति चेत् तर्हि विवक्ष्यतत्वं कर्मव्यवहारेऽपि कृत-
 त्वम्यं कृतवानुपपत्तेः कर्मत्वमनुपपत्त्या वस्तुमात्रं कर्मत्वमपि क-
 र्मात्वं साधकमितं स्यात् कथञ्च सोऽप्यतः प्रत्येकं विवक्ष्यतत्वं कर्म-
 व्यवहारेऽपि कर्मत्वमसीति स्यात् अपादाने तद्विद्वत् कर्मोति चेन्न
 प्रमापि नवी नदीवद्व्यापारो तद्व्यवहारात्तीरमात्रमातिव्यापारः स-
 कर्मोत्पादनेः अपादाने तद्विवक्ष्यतां ज्ञाने क्रियामात्रमेति तद्व्यवहार-

[illegible]

ननु चाभेदे विषयविषयिभावाद्येवासङ्गतत्वम् । विषयित्वं हि
विषयसम्बन्धिता सम्बन्धस्य भेदमनादेवासम्बन्धवशमिति । सम्बन्धमिति ।
सम्बन्धिसङ्ख्यभेदमिति व्यतिरेके वैपरीत्यावधारणात् । नैवम् । विषय
विषयिभावाद् हि सम्बन्धो न सम्बन्धिसङ्ख्याङ्गित्वात् तथाभूतत्वेऽपि न
सङ्गतत्वस्य सम्बन्धस्यापि साध्यात् साध्यात्कालमभ्युपेतत्वात् समसम्बन्धाभवात् तथा
सति च सैव यथा सम्बन्धमिति । सम्बन्धसङ्ख्यात्सम्बन्धिनोर्भेदमना-
दावैव पर्यवस्यतीत्यभ्युपगम्यत्वं सम्बन्धसम्बन्धस्यैव सम्बन्धसमर्थादावि-
धायित्वात् तथा विनापि सम्बन्धभेदं विषयविषयिभावात्साधं सम्बन्धः
पर्यवस्यतीत्यसति तदवगमोपि तदवगमाद्विरेकेणैव भविष्यति चेद्वि-
रोधः । नचैवं चटतज्ज्ञानयो र्बाह्वन्मिषयविषयिभावात् सवेत्ता न वाहि
सम्यक्साधिविषयविषयिभावात्त्वे वाच्यतेत्यत्र स्यात् तत्त्वे वक्ष्यविद्यादिक
मानचटतज्ज्ञाने वाच्यत्वं परमार्थसति तु सप्रमाणे सादृश्यार्थिकत्वमिति
उच्यते ननु तत्रैव न वेत्ताः । अथ वा साध्यानां सह विद्यापर्यवस्यतो
विषयविषयिभावात् वा साध्यासाधय इति तादृशदेवमेव यथा धु भवता
तथासम्बन्धाविरोधं सङ्ख्यवधारणवश्यात् यथा साधनेन सङ्ख्या यथा
तथा साध्यान्वयता सङ्ख्यवधारणवशमिति चटतज्ज्ञाने विषयविषयम् ।

अथवा यथा ब्रह्मरीहिसमासे लङ्घ्यसन्निधाने ब्रह्ममादयैव प्रधानस्या
 स्वयदार्थस्य ब्रह्मरीहिसिद्धिपरप्रतिपाद्यता तथा विज्ञानस्यानिवयमपि
 स्वात्मानमादयैव स्वविषयव्यवहारप्रवर्तनं समर्थतां कोऽयं गुह्यत्वां
 स्वविषयकविज्ञानस्य प्रकाशतापत्तेः न ब्रह्मस्य प्रकाशता तत्र निवयमाभा-
 वात् यतावन्मात्रेण तु स्यात् यथा स्वविषयेषु कुटुम्बैः भङ्गनीहि
 वाक्यं व्यवहारं प्रवर्तयति तथा ज्ञानमविषयेष्व्यात्मन्यविद्यादशाया
 मिति । तदेवं यद्यदन्वयं दृष्टवैधर्म्यं स्वप्रकाशे प्रवर्तयति तत्सर्वमन्व-
 यानुपपत्तिरेव स्वप्रकाशप्रसाधकतया प्रदर्शिता स्वीकारयति । तद्यथा
 अन्योक्ताता अन्यत्वं ज्ञेय इत्यन्वयं दृष्टमहमिति व्यवहारान्वयानुप-
 पन्ना त्याज्यं तथा अन्यत्वागमन्यत्वे नमिति जानामीति व्यवहारान्वया
 नुपपन्ना त्याज्यं सर्वतोऽवलम्बनी अन्यथानुपपत्तिः तथा दृष्टतामात्रमव-
 श्यम् प्रकृतं तर्कशतमपि बाधते तदिदमाहुः । “प्रमादवन्मदृष्टानि
 कथयामि सुबहुन्यपि अदृष्टशतभोगोपि न कल्पेयानि न्यूनमाशय इति ।”
 तस्मात् “अन्यथानुपपत्तिस्तेदस्मि वस्तुप्रसाधिका । पिनष्टि दृष्टवैमल्यं
 शैव सर्ववलाधिका । वाचान्यथोपपत्तिर्ना त्याज्योवा दृष्टतामह । नष्टो
 पात्र समावेशप्रकाशात्तदवदेतवोरिति ।” तदिदं तदङ्गीकृतसविचार-
 खल्लोपपन्नैरेवं विधैर्विचारैः स्वप्रकाशता भवता सुप्रतिपदा । अस्मा-
 भिक्षु स्वसम्बन्धनवशादेव स्वतःसिद्धिर्यं विज्ञानमाश्रित्यत इति एवञ्च
 सति सौमनस्यवादिभिरयं विशेषो यदादिमः सर्वमेवातिर्बन्धनीयं
 वर्धयति । अदुक्तं भगवता कृष्णकसारे “ब्रह्म विविच्यमानानां स्व
 भावोभावतामर्थते । अतोऽनिरतिताप्याको निःस्वभावाश्च देशिता इति ।”
 ज्ञानवतिरिक्तं पुनरिदं विच्यं सदसत्तवाभ्यामतिर्बन्धनीयं ब्रह्मादिवः
 सङ्किटं । तथा हि नेदं सङ्कवितुमर्हतीति वक्ष्यमाद्यदृष्टयसत्तात्
 नाप्यसदेव तथा सति सौमिकविचारकाणां सर्वव्यवहारकाहत्यापत्तेः ।
 यद्यपि निर्बन्धुमसामर्थ्यं गुरुवज्रपास्यानां वेभ्यो निवृत्तः प्रियस्य-
 द्रव्यपासकवचनं तत्तदा श्रोत्रेण यदि मेवमभवात्तुगामिनीयमनिर्बन्ध-

नीयतेति भूतं वक्तुर्दोषादिति च वक्ष्ये । वक्तुं वक्तुं वादी निवृत्तः
 भिन्नान् धर्मो न निर्वृत्तः वक्तुं वक्तुं वादी निवृत्तः । नच ते दोषाः
 स्तोत्रिण्यपि ज्ञानो जातयः कथं न क्षुरिति वाच्यं यतोनिर्वचनीयत्वं
 बाध्यते ते दोषौ । स्वयमप्यनिर्वचनीयैरेव अनिर्वचनीयैरपि च तैर्वच-
 न्निवृत्त इवेति कुतोऽङ्गान् प्रति आघातः स्यात् तन्वासीवापस्तु च
 निवृत्त योजयितुमशक्यत्वात् । ननु सदसत्त्वपक्षमोर्दोषद्वन्द्वं वादि-
 न्निर्वचनीयतेति नृणां तस्य किं सदसत्त्वसंशयः किन्ना सदसत्त्वपक्ष
 वद्विभावाभ्युपगमः । आद्ये भवितव्यं सदसत्त्वयोरन्वयतरेणैकस्या-
 भासत्वं तच्च सदसत्त्वपक्षदोषश्चैवाभ्युपेयभावावश्यकत्वात् यदि तावत्
 सदसत्त्वपक्ष कदा सदसत्त्वपक्षे दोषः कथं सङ्गच्छते अथासदसत्त्वपक्ष
 कदा सर्वसत्त्वपक्षे तदोषः कथं सङ्गच्छते अथासदसत्त्वपक्ष
 आघातादेवासम्भवी परस्परविरोधे हि न प्रकारान्तरस्थितिर्दिति
 तदेतदनापत्तितपराभिसन्धेः प्रत्यवस्थागम् । चेद्वि सर्वमनिर्वचनीय
 सदसत्त्वं त्रुते स कथमनिर्वचनीयतास्तत्त्वव्यवस्थित्यै पर्यनुवृत्त्यै
 सापि हि सात्त्विकप्रपञ्चपरसर्वज्ञाभिधेयमश्रितिविद्येव परस्यैव तु
 सत्त्वस्यैव पर्यवस्यति निर्वचनप्रतिपक्षोपादनिर्वचनीयत्वं विधिनिषेध
 योरेकतरनिरासस्यो तदपर्यवसायिताया स्तोनाभ्युपेयत्वात् ततः पर-
 कीयरीत्येदमुच्यते अनिर्वचनीयत्वं विश्वस्य पर्यवस्यतीति । वक्तुतस्तु
 वयं प्रपञ्चसत्त्ववास्तव्यवस्थाधनविनिर्मुक्तः । स्तः सिद्धे चिदात्मनि तदा
 तत्त्वे केवले भरतसत्त्वस्य चरितार्थः । सुखमाकाङ्क्षे वे तु सपरिह-
 रितसाधनदूषकत्ववस्थाया विचारमवतार्यं तत्त्वं निर्गतुमिच्छन्ति
 तान् प्रति नृभो न साध्वीयत्ववतां विचारव्यवस्था भक्तव्यवस्था-
 स्वरूप आहवत्वात् अतस्त्वाकाङ्क्षदुपन्यस्तमानदूषकस्थितिदिव्याः पर्य-
 नुयोगा निरवकाशाः त्वत्त्ववस्थाया एव आह्वयुपन्यासात् नृभोपन्या-
 सस्य निर्वचनकरं विचारोपन्यासस्य सदसत्त्वोपन्यासोदासीनैर्विजा-
 न्यमित्यभ्युपेयैव परं विचारप्रवर्तनायाः शक्यत्वनिष्ठाविदितत्वात् ।

वदि तु विचारस्य सत्त्वमनभ्युपेक्ष न विचारवितुं शक्यमित्युच्यते
 तदा प्रमाद्यमन्वापार्य न तदीयसत्त्वान्मुपगमोपि शक्यते अतिप्रसङ्गा
 दिति विचारस्यापि विचार्यग्रहणेऽनवस्थाया विचारारम्भस्याशक्य-
 यत् । नच पूर्वपूर्वसिद्धत्वाद्दिष्टादे विचारान्तरनिर्दिष्टीं त्रयेकशील
 मिति वाच्यम् विचारस्य पूर्वसिद्धत्वे विचार्यव्यवस्थितव्यवस्थित-
 त्वात् तस्य विचार्यमपि पूर्वपूर्वमेव विचारितमित्युक्तारम्भ एव विचा-
 रस्य एव विचार्यविशेषस्य पूर्वमसिद्धत्वात्तदर्थं विचारारम्भ आह
 विचारविशेषस्यापि तद्विवक्षस्य पूर्वमसिद्धिरेवेति ह्येतान्मध्यमवचनं
 वदि च तद्ग्रन्थदीप्ताभिधीयमान मन्वाभिर्वाचं विद्यते तदासांमुप-
 ग्रमदीपित्वाध्विधायितैव ते स्यात् अन्वाभिर्निर्वाह्यमात्रस्य त्वदाख्येन
 युक्तेऽप वाधे अकारकमेव जैवता सङ्ख्ययुक्तयोवाधिका निर्वाह्यपक्षश्च
 वाध्यव्यक्तदुक्तस्य पक्षस्य त्वयेव निर्वाहात् तस्मात् त्वदा निर्वाह्य
 मध्यममित्यु सङ्ख्यबीजमितीदृश्यामेव परं कथायां तद्विर्वाह्यनिर्वाहे
 तर्हि जयो नाशयेति तदेवं भेदप्रपञ्चोऽनिर्वचनीयः तत्रैव तु परं
 मदमार्गसदृशमिति स्थितम् ।

अत्राहैते किं प्रमाणं प्रत्यक्षं तावदयमदेतमनङ्गीकुर्वन्ती मेव-
 पद्यते प्रमाणं यज्ज्ञानं वैते एवमुक्ते तस्याप्रतीतिौ व्ययमेवभूतः प्रत्य-
 क्षमुच्यते ॥ हि प्रमाद्यमार्गं भवता एवमुक्ते किञ्चान विषय-
 विशेषनिवर्तं तच्च तदेवोपपद्यते यदि तादृशं ते प्रतीतिमादौचेव
 प्रत्यक्षं वाग्व्यवहारविशेषत्वात् व्यवहारस्य च स्रजनककालविषय
 निवर्तत्वात् अन्वया व्यवहाराणां विषयविबलप्रयोजकस्यान्वयस्य
 सम्भवेन व्यवहारविषयपरिपुष्यतापत्तेः । वदि चाहैतं प्रत्यक्षमन्वा-
 प्रतीतमुच्यते तदा तत्प्रतीतिको प्रमा स्यादप्रमा वा । आद्ये यदेव
 तत्प्रतीतिः प्रमायाः कदाचं तदेवाहैते प्रमाणं तत्रापि सम्प्रतिप्रवृत्तिरिति
 उच्यते तस्य प्रत्यक्षः । नच वाच्यं सामान्येनाहैतप्रमाणसिद्धौ भूत्वाया
 मपि विशेषतः प्रमाणे प्रत्यक्षः यतः सामान्यमिदमेवाहैतमिदौ

विज्ञेयस्य विचारः काकदन्तविचारवत् स्यात् सामान्यविशिष्टेन
विज्ञेयमाक्षिप्यागवन्ती विज्ञेयमपि ते कश्चिन्नवीति विज्ञेयत्वं प्रज्ञेन
परिग्रहितेषु हि प्रमादप्रकारेषु सर्वेषु मध्ये सचैव दोषं न प्रमि-
कोवि तत्रैव विज्ञेये सामान्यस्य विधानेः । यदि न परिचितप्रदे-
प्रमादप्रकारेषु सर्वेष्वेव दोषं प्रमिकोवि तदा प्रकारात्तरमर-
प्यापि सामान्येन विज्ञेयमजीयनेन यदि न का प्रमादप्रकाराविधि
प्रकार्यः परिग्रहिते तदा सर्वं अस्ति विज्ञेयताय निर्देष्टुं शक्यत-
इति तदनिर्देशेऽपि न नः किञ्चिदपधीयते । यदि च द्वितीयप्रकार-
मद्वैतप्रतीतिमप्रमात्सामान्यमागम्य तत्र अप्रमाविषये किं प्रमादमिति
कथं न प्रज्ञो व्याहृत्यते । अथ अप्रमा सा मम मते तत्र तु मते प्रमेवेति
तत्कारणं प्रमादं दृष्टुमिति ब्रूये नैतदभ्युपगच्छते तदाद्वैते वत् ज्ञान-
मुत्पद्यते तत्कारणं मया प्रमादकार्यं वक्तव्यमित्यत्र समानिदमात् ।
यदि नाम मया अद्वैतमभ्युपेयते तावता किन्तावकीनस्य तज्ज्ञानस्य
कारणमवश्यं प्रमादं स्यात् वस्तुतो वक्तिमह्यपि पश्यते यदि कश्चि-
दाद्यं धूमं प्रतीक्य ततोवक्तिमनुमिनोति तावता किं वाप्यविषयं धूम-
ज्ञानं तत्कारणं प्रमादमेष्टव्यमिति । अप्तु वा प्रज्ञोऽयं वया तथा
श्रुतिरद्वैते प्रमादमिति ब्रूमः श्रूयते सत्येकमेवाद्वितीयं तदा के-
नानास्ति किञ्चनेत्यादि श्रुतिप्रामाण्यं सिद्धार्थप्रामाण्यस्यैव राभि-
सन्धैः प्रसाध्यिष्यते सिद्धार्थानां श्रुतीनामन्यपरत्वमपि यदि स्यात्
तथापि प्रदसमन्वयवशेन सासुप्रतीकमानमर्थमबाधितमादायैव ता-
सामन्यपदोभवनात् । चित्तः स्वतः सामान्यस्य बाधकैश्चोपेक्षतात् ।
ननु नाद्वैतश्रुतीनामुक्तार्थे प्रमादं भवति प्रमादविवादात् तत्र-
त्याद्यप्येव ज्ञानितात्यर्थं कथ्यन् । नैवम् । अद्वैतश्रुतेर्बाधकं प्रमा-
दवि मन्वसे तदात्मीये विज्ञेये घटपटादेर्भेदे नियत एवेत्यर्थेव
ननु प्रमादविज्ञेयं भूतमभिविचर्यमाणसकलव्यक्तिभेदस्याहि जावमान-

नाशयोः सम्प्रतिपन्नमस्ति तादृशेन च ज्ञानेनोत्पद्यमानेन सार्धं
 यदा तत्र अहंभ्याम् यदि जानासि मम चेत्तसि किं वर्ततइति ।
 यदि च प्रत्यक्षादि किञ्चिन्मात्रविषयं तदा तद्विषयादन्वयापि
 प्रवर्तमाना भादैतन्मुक्तिस्तेन बाधितुं शक्यते स्वविषयमात्रे प्रमया
 विदधीतविमलज्ञानबाधनात् अन्यथातिप्रसङ्गात् । माभूदसीषो-
 नीयमन्यासम्भनविधिना सर्वभूताहिंसाश्रुतेर्भेदः यदा चैवं तदा
 बाधिकाया धियो बाध्याया भादैतवोधने श्रुतिनिर्वादाया सती
 तयोर्देवं बोधयतीति प्रत्यक्षादि कथं स्वात्मभेदे बाधेत घटेन
 घटेन तद्भेदेन च स्वविषयेन सह तस्याएव धियः श्रुत्या सर्वस्वा-
 दैते मोक्षरयस्या कथं माभेदे ग्रामाख्यमासादयितुं सत्ताबाधमान
 स्वात् नहि तस्याधियः स्वात्मा वा स्वात्मना वा सह घटपटादेर्भेदोपि
 विषयः घटपटौ भिन्नविषयेवमाकारादि सा जायते नत्वहं घटात्
 पटाच्च भिन्नः मत्तो वा तौ भिन्नविति । स्वप्रकाशमापि स्वभावे
 साक्षिणी नतु यतो यतः प्रकाशोभियते तत्तत्तत्तत्तस्य भेदेऽपि
 अन्यथा तत्रदपि प्रकाशकुक्षौ निक्षिपन्ती ■ कथमदैतस्य पर्यव-
 स्यति । नच तथा धिया स्वस्य स्वविषयस्य च स्वरूपावगाहने स्वरूप
 स्वज्ञाने भेदः प्रकाशितस्य स्यादिति वाच्यं पुरोवर्ति रजतमिति
 आत्मा पुरोवर्त्यात्मनो रजतात्मनश् स्वरूपप्रकाशे भेदग्रहापत्तेः
 धर्मविशेषनस्तर्भास्य स्वरूपस्य भेदत्वे धियोपि तथा स्यादिति शेष
 धीर्न तत्प्रकाशः तस्मिन् सन्निकर्षाद्यपेक्षार्या धियः प्राक्तदसम्भवात् ।
 ज्ञातवरात्कथमपि सन्निकर्षानपेक्षा सेति चेन्न यद्वत्त्वसृष्टितत्त्वप्रमा-
 तादावपि तथैव स्यादिति तदेवं सा बुद्धिः श्रुत्या घटपटात्मतया व्यव-
 स्थाप्यमाना कथमात्मनः स्वभावेन भेदे प्रमाणीभवितुं प्रभवतीति
 बाधिकाया बुद्धौ घटपटयोर्भेदप्रमाताभावावगमादगत्या श्रुतिस्त्व-
 तत्ताप्रतिबन्धितया असङ्गचितसत्तः ग्रामाख्यरक्षणव्यतत्तदर्थं स्वाभ्य-
 चान्मुद्रवतिसद्वायसम्पदभेदा तयोदप्यभेदं बोधयन्ती न प्रतिबन्धुं

शब्देति न क्वचिदपि प्रतिहतप्रसारा सती सर्व्वदैतप्रमाधिकेति ।
 भेदप्रमान्यथानुपपत्त्या च वैपरीत्यमशक्यम् । तथाचैतन्मत्ता सन्दिग्धा-
 मानस्य प्रमातृत्वैवासिद्धेः भेदधीमात्रस्य च विचित्रादिज्ञानवदन्वया-
 भ्युपपत्तेः दक्षानित्युपादाय धर्मेवकारमप्युपादत्ते श्रुतिरेकमेवेदमिति
 क्त्वा तद्वैकान्तिकमेक्यं बोधयतीति भेदाभेदेवाप्यप्रवृत्तसमर्थनं घट
 पटादिभेदस्याहि प्रत्यक्षादिप्रामाण्यमिति बुद्धेर्विरोधः व्यापारा-
 भावात् कथमित्यमिति चेन्न श्रुतितोत्रागोच ज्ञाताः सर्व्वविधया
 या शब्दैतन्विद्योऽस्मद्बुद्धयस्त्वं विधविचारसोपानपरम्परामारोहन्वो
 नानानिधयेषु तत्रामाण्यविधयाः क्रमेण परिचितिकृतीत्युच्यमान-
 त्वात् । ननु यदि नाम प्रत्यक्षकृत्तया तथा घटपटभेदोक्तेर्विख्या
 स्वात्मना सह घटपटयोर्भेदे न गोचरीक्रियते तावत्तैव कथं तस्याः
 स्वविषयेन सञ्चरिते श्रुतिः प्रामाण्यमासादयितुमीष्टे बुद्धरूपरेख
 तथा साहं घटपटयोरपि भेदमुल्लिखता तथाचैतन्मतेषां प्रादेव । मैवं
 तर्हि तस्या अपि विषयमापाततः परित्यज्य येषां परया बुद्ध्या घट
 पटभेदबुद्धेर्घटात्पटाच्च भेदोविषयीक्रियते तस्याः स्वविषयेण सञ्च
 भेदेऽहैतश्रुतिः प्रामाण्यमवलम्ब्य सत्यपदा घटपटतद्भेदबुद्धिभिः सह
 द्वितीयाया बुद्धेरभेदे प्रवर्त्यस्यन्ती सर्व्वेषामेव तेषामभेदे विख्याम्यति ।
 यथा सति यत्रैव गत्वा बाधबुद्धिपरम्पराविच्छेदो विषयान्तरसञ्चा-
 दौच्छेदभयादनवस्थाभयाच्चाशुपेयः तस्यामेव बुद्धौ पदमारोप्यादैत
 श्रुतिः सर्व्वं तत्तद्विषयविधविप्रवाहमहेते स्वापयन्ती न कोनापि प्रमा-
 णेन क्वचिदपि वाधितुं शक्वा तस्मात् “सुदूरधावन्मत्ता बाध-
 बुद्धिपरम्परा । निवृत्तावहयाङ्गायैः पार्थिव्याहैर्विनीयते ।” नच
 यत्र तस्य प्रतिपत्तुर्बुद्धिभारविश्रान्तिः स्वयं पुरुषान्तरबुद्धिर्भेदे
 प्रमाणं स्यात् तथापि पुरुषान्तरेण भिन्नतया प्रसीयते सेत्यत्र प्रमाणं
 त्वया वाच्यं नहि तदपि पुरुषान्तरेणैव नच सम्भावमेवं श्रुतेन नि-
 र्व्ययेन तद्विवर्तनात्तथाप्यनवस्थानादिति । अथ नृपे यदा विवहृदं

बुद्धिपरम्परा सा वाचिता मन्त्रवैतमुक्ति कदा तत्रायाद् वापि
 बुद्धिः श्रेष्ठं भूत्वा तामुच्यते सत्यते तन्नामि तद्वाधान्नयते नन सा वाच्यते
 तन्नामवाच्यत्वादान्तमनुदेरपीति । नैवम् । किञ्चित्प्रीतिम् बुद्धिम्
 साप्यथापथकोटिमवचनम् सातिर्यकपथैव धिया श्रेष्ठमुद्धौ वाधनं
 बुद्ध्यादयसि त्वमदैतमुतेः किन्वा बुद्ध्यान्तरदृष्ट्यातिसमाधया एव
 धर्मे हेतुमुच्छिखन्वा बुद्ध्यान्तिसमुद्भविविषयः । नाद्यः । सातिर्यदि
 र्यदि विधेयेषु सातन्त्र्येण बाधातिसोपेयते तदा सैव विशेषबुद्धिरपि
 स्यादिति शतमनुमानकथया । अथैवमनुमितिमभ्युपैषितदा सा वा-
 त्मानमपि धर्मीकृत्य प्रवर्तते इति सचैव दत्तयदा सर्वमदैतमुक्तिपर-
 म्यरामानन्तहृत्यक्तमावर्तते । अथ सर्वो विवादाध्यासिता बुद्धयः स
 विषयेभ्योभिन्ना बुद्धित्वात् घटपटबुद्धिर्बुद्धिरिति सामान्याकारेणात्मान-
 मपि धर्मीकृत्यात्मनोपि क्षविषवाद्भेदं साधयिष्यन्नुमेति मन्यते ।
 नैवम् । यवमपि विवधितो विवधस्याभेदं बोधयन्ती मुक्तिरनुमानमप्य
 नवकाशयति । विवधिसविवधयोर्मिथोभेदेऽपि साधे, अस्तु हेत्वनु-
 वाजः परबुद्धीकृतिवर्था प्रति निरावधा सती मुक्तिरेकस्याबुद्धे
 विषयादपरामपरस्यास्य परामभेदबोधाया चाकन्ती सर्वमदैतस्य धर्म
 वक्ष्यतीति । नच एकमनुमातुं सर्वस्याबुद्धे विवधात् सर्वम बुद्धि-
 भिन्नेति माभूदन्त्यबुद्धिविवयावात्मनोपि बुद्धिभिन्नेति नचात्मव्यतिरि-
 क्तादित्युक्तेऽपि निष्कारः स्यात् अदैतवादिना सर्वमभेदमिच्छतः क्षण्टि-
 दपि तदसिद्ध्या विशेषवाग्रसिद्धेरिति एतेन सर्वं भिन्नमिति वाक्येन
 चिन्ता बाधं स्यात्प्रमात्रेण सप्रतिज्ञायां सेवमदैतमुक्तिरित्यप्यनवकाशं
 प्रकाशयन्तं मन्तव्यम् । यस्मात् अकारदपि भेदे निष्कारः सत्यभेदोप-
 गमेन सिद्धसाधनात् सर्वकारादिति सत्कारादप्यपत्तेः । अथसिद्धि-
 दिति चादैतवादिमन्यवच्छेदकं तदेवं “हेत्वाद्यभावसामर्थ्येणैव सर्वं यथा
 तथा स्थितं । किञ्चित् अथता दत्ता सैव दारद्वयमुतेः ।” अतएव च
 “आद्यधीवेद्यभेदीयामन्यधानुयमवज्ञता । सत्त्वानामप्येवमदन्ते वाचते

नादयश्च्युतिः ।, नच संकारास्तदुद्गृह्यन्वयव्यतिरेकान्वयव्यतिरेकोऽ-
 न्यप्रतिपत्त्युत्पत्तिप्रतिबन्धः शक्यः । अतः “अव्यक्तास्तद्व्यधि ज्ञानमर्थे
 शब्दः कदोति हि । अवाधात् प्रमाणं सतः प्रामाण्यनिश्चयम् ।
 असंसर्गाद्यवस्थापि मता शंसत्यवस्थिते । अव्यक्तास्तदसंसर्गाद्यव-
 स्थसंज्ञकप्रमाणम् । अनेष्विच्छा हि तर्कैश्च दुर्वाधैवावयव्युत्तिः । अना-
 दोपितमूलत्वाद्वाच्यं दुरताद्वा । प्रवृत्तेनाप्यनौचित्यमूलं येन न
 कुर्यते तच्चापेक्षितसाम्राज्यं वैधरीव्याप्तुं नात्र तत् ।, ननु यद्यपि-
 बोधाद्विधत्ते त्वया नेतरतोऽस्य भेदोऽप्युच्यते इति ततोऽस्याद्वैताच्छाये-
 रभेदोऽधनेन तद्व्याप्ता सर्वाभेदे पर्यवसातव्यमिति । तत्तत्तत्तत्तत्तत्
 भेदकदैव उच्यते मया तस्मादुदाहरिष्यमाणतावामनुदाहरिष्यमाणता-
 वाम अस्त्वपिदेतत् प्रत्यवस्थानमस्त्वानेति । मैवम् । अन्तिमबुद्धेरद्वैत
 व्युत्तिबुद्ध्यादितोभेदो न त्वया प्रमित इति मयोपमाने अक्षदीय
 कृतोभेदकतया प्रमातव्यः स न तावत् प्रत्यक्षेण तन्मात्रमन्तिमबुद्धे-
 नुपस्थितेः । यदि तु जेनजिहेतुना वा कयाचिदनुपपत्त्या वा तथा
 स्यात्तदाभीमदैतवादिनं प्रति हेतोः साध्याद्विनिश्चितयानुपपत्तेः येन
 विना सा तद्विनिश्चितया न ततः अप्रमाभासात्प्रमोदयः स्यात् । नच
 वाच्यं स्वयं मया स भेदो ज्ञेय इति नास्ति पाक्षिकोपि मां प्रत्यक्षिद्व्या-
 दिति । यतोऽस्य त्वद्वचनस्य वैधर्ष्यापत्तिः स्यात् वचनस्य प्रदार्थ-
 त्वात् मौनमवचनव्यावृत्तिरुक्तमानस्य भवानप्रतिभातो न मुच्यते । नच
 स्वयं मया प्रमितोभेदः परं प्रति वचसा ज्ञेयत्वं बोध्यत इति वाच्यं
 त्वद्वचसि परस्याप्रत्यक्षात् । विजिगीषुं परं प्रति विजिगीषव्यत्वाद-
 वचनं हि तच्चापि तल्लिङ्गासोत्पादनद्वारेण सतत्त्वस्य तदर्थप्रमित्युत्पा-
 दनपर्यवसायितयोगयुक्तम् । नचदैतवादिनं प्रति तथा अपि शक्यते
 तं प्रत्यक्षव्यवस्थितेव सत्त्वात् । नच वाच्यं मम वचनात् सम्बन्धेनापि
 बुद्ध्या तत्र तत्र सन्दिग्धव्यवस्थितभावका नाभेदप्रतिपादनं तं घटत इति
 यज्जानादद्वैतं मन्यमानेन भेदास्तिद्व्या सर्वत्र साध्याविशेषादिदोष

प्रतिसन्ध्यायिना संशयस्याप्यनवकाशीकरत्वेनैव स्थात् तस्मात् “एवं
ब्रह्मात्मसादायनान्यं गच्छयतः क्वचित् । आसौ न क्षीरबीरस्य भक्षः
सकुरन्नेतिव ।” अपि यं प्रतीयते तावदिदं सामान्यतोयत्नात्
किञ्चिदरक्षेतसा चिन्तयन्नस्तीति किञ्चिदा विवक्षुर्दित्यादि तत्र
पदस्य बुद्धिविषयो विवक्षादिविषयो वा योविशेषतोविनिगमनं विनैव
न प्रतीयते ततोऽन्तिसमवृद्धादिभेदो न भवता प्रवृत्तप्रसः परेषा
तच्चिन्तादेरपि सम्भवात् स्वकास्त्रस्य भेदाभावात् ततस्तत्र स्व
पदा कथमद्वैतश्रुतिर्विन्वाभेदे प्रवृत्तस्यन्तीत्यत्रा प्रवृत्तवाद्या स्यात् ।
तस्मात् “नैव सामान्यतोयत्नाते नैव स्थाते विशेषतः । पदलोभस्वया
कत्तु प्रवृत्तः स्यादद्वैतस्युते ।”, ननु भेदमनङ्गीकृत्यतो भवतः क्वचं
तत्तत्पदपदार्थवैचित्र्यं व्यवहारो न व्याहन्ते कथं व्याहन्ते प्रति
वक्ष्यते हि तत् । किञ्च योऽयं त्वया व्याघात व्यापादनीयः सोऽपि
व्यवहारिदापादकात् । नव्यापादापादकमभियमानमापन्नै प्रभवे
दिति । तस्मात् “मानात्मवस्तुष्वपि वदत्यद्वैतवादिनि । अस्मिन्
भेदाद्याघातः पदेदापादकात् कुतः ।

इदमपि विचारमर्हति यद्वैतश्रुतीनां बाधकमुपन्यस्यते प्रत्य-
क्षादि घटपटप्रवृत्तिभेदग्राहि तदपि कीदृशार्थं प्रवृत्तस्यतु ।
तथाहि प्रत्यक्षेण योऽसौ भेदो गृह्यते ■ किं स्वरूपभेदः किमन्योन्या
भावः किं वैधर्म्यम् अन्यदेव वा । यदि तावत्स्वरूपभेदः स नाम घट
पटयो हि स्वरूपं वत्परस्परकाङ्क्षेद सात्परस्परमनन्तर्भास्य न सम्-
भति भेदोहि भवन् कक्षादपि भवति । अन्यथा स्वरूपं भेदइति पादि
भाषिर्न नाम स्यात् । यथा च घटाङ्गेदः पटस्येत्येतावानेवार्थः पटादेः
स्वरूपं प्रत्यक्षेण गृह्यते तदा घटोऽपि पटात्मन्नेव प्रविष्ट इति घट
पटयोरैकात्म्यमेव भेदग्राहिना प्रत्यक्षेणावगाहितमिति विपरीत
मापद्यते । ननु यथेयं प्रतीतिरभेदोक्तेस्त्वियथा व्याख्यायते तथा भेदो-
क्तेस्तेपि दीयतामस्मां दृष्टिरभेदेहि घटइत्येव पटइत्येव वा बुद्धिः स्यात्

ननु घटाद्विना पट इति चेत् स्यादप्येव पर्याययोगः यद्यविद्यमानं
 भावभेदं पटमार्चिकमभेदमिच्छन्तोमि प्रत्यादिशामः । तस्मात्
 “अभेदेनोच्छिन्नस्ती घीर्नं भेदेनोच्छिन्नस्तीमा । तत्राचार्ये प्रमा सा
 स्यात्प्रत्यये स्थापेक्षैव प्रसात् ।” अथ भेद इत्येतत्तन्मात्रं पटस्य स्वरूपं
 घटादिति तद्वृत्तेन प्रतियोगिनाम्येव निरूप्यते तदपि नोपपद्यते
 निष्प्रतियोगिकस्य भेदस्य प्रमाणागोचरत्वात् नित्यं प्रतियोगिघटित
 एव तस्मिन् प्रमाद्यप्रसरात् । का चेत् वाच्येयुक्तिः यदन्यासाक्षात्
 पटस्य स्वरूपमन्येव निरूप्यमाणं ततोभेदोभवतीति । न हि यत्
 स्वरूपेणैव नीलं सतीतेन निरूप्यमाणं सत् नीलं भवतीति यदपि चोक्तं
 प्रतियोगिना घटेन निरूप्यमाणं पटस्य स्वरूपं भेद इति तत्रापि
 घटं प्रति प्रतियोगित्वं घटस्य किं स्वरूपं किं वा धर्मः कश्चित्
 यदि प्रथमस्तदा घटं प्रति प्रतियोगित्वमित्येतावानेवार्थो घटस्य स्वरूपं
 भवदात्मन्येव पटमपि प्रक्षिपतीति कथं न दैतमेव पर्यवस्यति तत्रापि
 यदि प्रतियोगित्वमात्रं घटस्यात्मा घटं प्रतीति च घटापेक्षितमन्येव
 तदप्यनुपपन्नम् अकिञ्चिदपेक्षस्य प्रतियोगित्वस्य प्रमाणाविषयत्वात्
 घटं प्रतीत्यत्रापि च स्वरूपतदन्यविकल्पे दोषश्च । नापि विलीयः
 येसौ धर्मः घटं प्रति प्रतियोगित्वं तस्यात्मनि घटोपि प्रक्षिपतीति
 तेन सङ्घ पटस्यादितं स्यात् यदा च घटे घटस्य धर्मतामापन्नं तदा
 घटोपि घटधर्मतामनेनैव न्यायेन गच्छेत् नहि घटेन प्रतियोगिना
 निरूप्यमाणत्वे घटस्यान्या प्रतिरक्षीति घटस्यरमाश्रितत्वमात्रयत्वात्
 स्यात् । नच कस्यचित्प्रमाणस्य विषयो घटाच्छुद्धः पटस्तत्पटाच्छुद्धश्च
 स एव घट इति । किञ्च धर्मस्य तस्य धर्मिणा समनसम्भेदेति-
 प्रसङ्गः । सम्बन्धावन्त्येकवक्ष्या प्रथममन्ततो वा मत्वा स्वभावसम्ब-
 न्धोपगमे स्वभेदव्यपारस्यापि तत्त्वभावप्रवेष्टारभेदस्य धर्मवस्तानं स्था-
 दिति एवमन्यत्रापि धर्मविषय इति तस्मात्स्वरूपभेदे प्रमाजीभवत्
 प्रत्यक्षमसैतत्त्व प्रमाजम्भवति । ननु घटादिकमेव यदाभ्यासपेक्षं

वीक्ष्यते तदा घटादिकमित्येव प्रतीयते यदा पुनः घटादिना निरूप्यते तदा ततोभेद इति प्रतीयते । नैकम् । घटादिकमित्येवभूतप्रतीतेः काण्डेदप्रतीतिर्विचक्षणत्वात् न च घटादिना चैव विमर्शेनाप्यकारणं भवितुमर्हति तेन घटादिकमधिकं तदा प्रकाशय इति विशेषः स्यात् घटपटविषयप्रतीतितोषि नैकस्य स्यात् । नहि घटः पटश्चेति घटात्मटोभिन्न इति प्रतीत्योदेकार्थत्वं कश्चित्त्वेति तत्त्वस्य हेतोः पट्विभ्यां प्रथमया च वैकल्पिकनिर्देशमसहमानयैव प्रतीतिमात्रं निरासात् नहि घटः पटश्चेति प्रत्येतयो कश्चिदुत्पत्त्यद इति प्रीथिति तस्मात् घटस्य न सङ्कल्पमिरूपये पटप्रतीत्यपेक्षा । नच सत्त्वतीतिर्वाच्यते । कारणं स्यात् तत्र तस्याः कारणभूतायाः प्रतीतेर्योऽर्थस्तस्यादकमिति ज्ञात्वा कार्यभूतायाः प्रतीतेरर्थः प्रतीयते साभूतिर्विकल्पाद्यैरेव सविकल्पकार्यस्य प्रतीतिः ना च सादृश्यादेरेवं स्वार्थमात्रादिः स्यात् तस्मात्पटोघटाद्विग्रहत्याद्याकारेण घटादेर्भेद एव भेदावधिभूत घटादिसङ्कटितः स्फुटं सर्वलोकसाधिकः प्रतीयमानो नैकप्रतीतेरन्य प्रतीत्यपेक्षाभावे न समर्थयितुं शक्यः अतिप्रसङ्गादिति । अतस्मान्नान्वाभावभेदमवगाहमानं प्रत्यक्षमद्वैतश्रुतिराधकमित्यपि निरुक्तम् अन्यान्याभावोपि हि यस्माद्धेदसदृश समान्येवाप्यभेदेदुक्तं कुन्तिभिः । निश्च घटपटयोस्तदन्वयोश्च तादात्म्यमन्यान्याभावस्य प्रतियोगि मन्तात्वं तद्यदि सर्वथा नेष्यते तदा तद्विचित्रं तदुपपत्तितो वाच्यो न्वाभावोपि न प्रमाणेन प्रत्येतुं शक्यः । नहि शब्दविशेषविश्लेषकदुपपत्तितो ना कश्चित्प्रमाणिको भवितुमर्हति तत्त्वस्य हेतोः तस्मिन्विश्लेषक्येऽर्थे तादृशि चोपपत्त्यवच्छिद्यमानात्मनि प्रमाणं निश्चिन्नायं विशेषकमपि तदीयं तदुपपत्त्यवच्छिद्यं वा नापुनश्चिद्विहितुं प्रभवति तस्मिन्वात्यन्तमसत्येवात्मने न तद्व्यापार्यं प्रत्यक्षमर्थम् । नच शब्दं पटप्रतियोगिको घटमाश्रितोऽसावभावोऽन्यप्रमाणमान एवोघटप्रतियोगिकः पटमाश्रितव्यापरोनात्मना-

सन्नितियोगितादोषमारोक्ष्यतीति । तथा सति संसर्गभावादन्यो-
न्याभावस्य कोविशेषः स्यात् तर्हि यथा घटाभावस्य घटसंसर्गवति
घटसंसर्गभावं घटे समर्थयसे तथा घटाभावः घटात्कोकइति तथा-
दात्म्याभावं घटस्य स्वीकरिष्यसि तस्मात्तादात्म्यं संसर्गं च प्रतिवोगि
कोटावन्तर्भावाद्योन्याभाव संसर्गभावयोर्वैकल्यमुपेयं तथा सति
चात्यन्तासन्नितियोगिता दुर्बारा । नन वाच्यं घटे घटत्वं नास्ति
घटे च घटत्वं नास्तीत्येतावन्मात्रपर्यवसितैवान्योन्याभावव्यवस्था
मन्स्येति वक्तव्या सति घटवे घटत्वे च न कश्चित्तादृशो धर्मोऽभ्युप-
गम्यते योऽन्योन्यास्मिन्निवेदुं योग्यइति तयोस्तादात्म्यापत्तौ सत्तां
घटे घटत्वं घटे च घटत्वं निषेधप्रमाणं घटत्वघटत्वमून्यदयमप्या-
वेदयतीति वैधर्म्यस्य खलपभेदस्य चासम्भवेन किं प्रतियोगि किञ्चा
ख्यनं विधाय घटघटान्योन्याभावोपि प्रमात्रपथमवलरेदिति खल-
स्य न वैधर्म्यमपि भेदमावेदयत्यल्लक्ष्मणैतवाक्षकमुपपद्यते वैधर्म्यं
हि घटत्वघटत्वादौ वैधर्म्यमन्यदस्तीत्युपशमे वैधर्म्यविश्रान्त्यनव-
स्थयोरैक्यमननुभनस्य कार्यं प्रत्युत्तरणीयम् । वैधर्म्यं च वैधर्म्या
स्वीकारे वैधर्म्योरैक्यापत्तौ कथमात्माश्रयभेदत्वेन तयोः पर्यवसानं
स्यात् । किञ्च ये ते वैधर्म्ये भेदौ ते किं घटादितोभिन्ने धर्मिणि
निविशते किमभिन्ने परस्परविबुद्धयोरनयोः पृथग्भूतस्य प्रकारस्या
सम्भवात् । आद्ये येन भेदेन भिन्नत्वं वैधर्म्याश्रयधर्मिण्यथा तथापि
पर्यवस्येत इत्यनवस्थायां पर्यवसानं स्यात् । सम्भवनन्तरं भेदाइति
प्रेम क्रमेश तेषामाश्रयसम्बन्धे सावधिसत्वे वस्तुनि तदन्वयासङ्कतिरेव ।
अथ जायमानं वस्तु युगपदेव ते भेदाः परिरम्भन्ते तदा किमभेद
विशेषिते किमभेदस्त्विति विविविभिगमकविश्लेषाभावादन्योन्याककहं
तेषां काः समानास्तुमीये । अरमजरमस्त्रोकार्थेन च भेदेन प्रथम
प्रथमस्वीकृतभेदापेक्षानसिद्धेरेये धावन् पश्चादुप्यमाने विभरक-

जीवन्मुक्तवत्त्वं भेदप्रवाहः किमाचक्षते । एवमेवंविधे विषयेऽन्यथापि
 “ग्रान्तेऽपानिनिगम्यत्प्रमाणापह्नैर्भवेत् । अनवस्थितिमाख्यातुश्चि-
 क्तिरस्या चिदोभयेति ।” यदि च क्वचिदुक्तं स्वरूपमेवाभ्यन्तरेणावर्त-
 मानं भेद इत्यते तदा यथोः स्वरूपं तथैष्टत्वं तथोर्निस्वरूपतापत्तिः ।
 अथ न स्वरूपमात्रं मिथोऽवर्तते किञ्चाम स्वरूपविशेष इत्युच्यते तर्हि
 स्वरूपविशेषमात्रस्यास्तथा स्वरूपमात्रं तयोः स्यादित्येकाग्र्यपत्तिः ।
 अथवा वक्तव्योऽसौ स्वरूपमात्रादन्योविशेषार्थः । अथ न स्वरूपं नाम
 किञ्चिदनुगतमिष्यते मया किन्तु विशेषरूपासु व्यक्तिसर्वे स्वरूप
 शब्देनानाद्यः सन्निविष्ट इत्यभिधत्ते तर्हि शतमनेन न्यायेन गोत्वादि
 सिद्धिप्रत्याश्रया ; नच प्रत्यक्षस्वरूपपदसमवयवोपपत्तिः । यदि
 च स्वरूपं भेदः स्यात्तदा धर्म्मिणि दृष्टे स्वरूपं दृष्टमिति क्वचित्
 सन्देहः स्यादिति । यदि चाभिन्ने भेदोनिविशते तदा याव्येका
 व्यक्तिः प्रसीयते घटादिः सापि तेनैव भेदेन नैका स्यादित्येकाभावे
 शानेकमपि न व्यवतिष्ठते । एतेन न भेदावच्छिन्ने नाप्यभेदावच्छिन्ने
 भेदोनिविशते किन्तुदासीन इत्यपि निरस्तम् । अतएव भेदो नाम
 स्वरूपान्योन्याभाववैधर्म्मानात्मकोधर्म्मान्तरं पृथक्तापरनामकमि-
 त्यपि पटाक्षं सोपि हि साध्यधे भिन्ने निविशेताभिन्ने वेद्यादि
 यथोक्तदोषलङ्घनाजङ्गलस्य स्यात् । साध्यधेन च सद्यः स्वस्मिन्भेद
 भवाद्यदि सद्यः भेदोनिविशते तदात्मास्यः अन्यत्वेत्यस्मिन्नेव तस्मि-
 न्प्रधान्य इत्यनवस्था क्वचिदपि यत्ना भेदभेदावयवोर्भेदास्तीकारे च
 तदैक्यकारिकाभूतपर्यन्तसेकता भवेत् । “तद्वैतसुतेकावद्भाषः
 प्रत्यक्षतः कृतः । नावमानादि तं कर्तुं तवापि क्षमते मते । कटैवा
 जमनासीरे साधु साधु न्वती परान् । सेवा मेवाकर्ण्यत्यर्थोपनिपत्ति
 परम्परा ।” नन्ववैतसुतयोऽवर्ण्यदविभक्तितदर्थोर्भेदानुपजीवार्थं
 प्रतिपादयन्तः स्वोपजीवार्थभिर्भेदवृद्धिभिर्न कथं बाध्यन्तान् अथ-
 जीवकस्वोपजीवार्थवृत्तत्वात् । नैवम् । न भेदस्य सर्वत्रैवास्तव

मनुष्यगण्यताम् । किं नाम न पारमार्थिकं सत्त्वमविद्याविद्यमानत्वानु-
सदीयमिच्छामस्य तदेव च काव्यकारकभावोपयोगि इतेन एकमेवे-
त्येवकारणवच्छेदेनास्तितीत्यमिति द्वितीयेन चेह्वमानेति नामार्थेन
त्रिचनेत्यनेन वञ्चना विना नोपपद्यमानेन व्याघातइत्यपि प्रत्यादिष्टं
श्रुतिभिश्चादौतार्थाभिः पारमार्थिकमद्वैतं प्रतिपाद्यते यच्च पारमार्थि-
कमितिरपारमार्थिकश्चिथा शक्यवाधा माभूच्छुक्तिरजतधिवा परमार्थ-
शुक्तिमितिबाधः यच्च त्वभिरनुत्पादति बुद्धेरुपजीवोपजीवना दुष्ण-
बोधेनानुश्रयबुद्धिबाधः तच्च दयोरप्यविद्याविद्यमानत्वाद्बोधोक्तः ।
ननु तथापि तत्त्वगुणता पारमार्थिक्येव साध्यतामनाधनाय । मैवम् ।
अन्यथातया अचादिदृष्टान्तसजातीयायाः शीताद्यन्यादृशसत्त्वपायाः
प्रसाधनेनाविद्याविद्यमानत्वस्य विज्ञात्वात् तदीयैवविधिरूपतानाङ्गी-
कारे चादौतस्यैव नामान्तरकरकापत्तेः तत्तत्तस्यां श्रेयज्ञानादिभेदा-
वश्याभ्युपेयतया जगद्वाधयुक्तिकवलाप्रवेशासम्भवात् अद्वैते च दैता-
न्यस्य बाधस्य शास्त्रस्थानवकाशादपारमार्थिकत्वसम्भावनापि दूरत
इवापसरतीति । ननु किमद्वैतपरमार्थताभ्युपगमेन समाहितमवति
यत् उपजीव्यवाधार्द्वैते प्रमां श्रुतिर्जनयितुं न शक्नोतीति ब्रूमः ।
मैवम् । अद्वैतं हि पारमार्थिकमिदं पारमार्थिकभेदेन विदधते
नत्वविद्याविद्यमानेन तदविद्याव्यवस्थितं भेदं तद्बोधोपजीव्यता न
परमार्थाद्वैतबुद्धेरुपजीव्यबाधः । यदि श्रुतिजन्ता भवत्वाप्यद्वैतबुद्धिर-
विद्याविद्यमाना तथापि तद्विषयत्वावत्यरमार्थसदेवाद्वैतं विषयविरो-
धेन च तस्या बाधता सन्न नास्तीति तस्मात् “पारमार्थिकमद्वैतं
प्रविशन्न श्रद्धां श्रुतिः । बाधनादुपजीव्येन विभेति न समाश्रयि ।”
श्रुतिरप्याह । द्वितीयाहै भयं भवतीति तथाद्वैतं त्रक्षैवेदं सर्वं
मिति श्रुत्यर्थेन सर्वैकमापन्नं त्रक्षैव स्यात् विज्ञानमानन्दं त्रक्षेति
श्रुत्या च ज्ञानात्मकतया अवलोक्यते तेन यदिदमद्वैतज्ञानं श्रुत्या
जनितं तद्विज्ञानाद्वैतात्मक्येन निविद्यते । ननु कथं तस्य श्रुत्या

अन्वयमुपपद्यते सत्यमेवं स्यात् यदि तस्य पारमार्थिकी श्रुत्या
 अन्यतापि स्यात् अविद्याकवस्थिता तु तज्जन्यता न पारमार्थिकेन
 तदवस्थत्वेन विवक्ष्यते अतएव श्रुतेर्दमेकं साध्यते यच्च यद्येकता
 भेदाभावात् यदि कैकसंख्या यदि वा ज्ञानात्मत्वं यदि वा अन्य
 एकत्वनामा कश्चिदभेदापरपर्यायो धर्मस्त्वद्वयं बोध्यते तथा हि
 व्याघातकालाच्च खेदुं प्रच्छेति यदा तदपि निष्पीडनमसहमानं
 ज्ञानश्रुतिजन्यत्वेन सहैव निवर्त्तताम् । यत्तु तादृशस्याद्वैतस्य धर्मस्य
 धर्मितया धर्मितं तन्मात्रमबाधादधिगतं परमार्थतोऽववर्त्तितव्याम्
 नहि परमार्थश्रुतीदन्ततया प्रतीयते यदा तदा बाधातत्र रजतत्वे
 व्यावर्त्तमाने शुक्तिव्यक्तिरपि तदवस्थाध्वनिवर्त्तते सेयमद्वैतबुद्धिर्न तर्क
 मवधार्य प्राप्तेरप्रवेशा यदाह श्रुतिः तैसा तर्कस्य मद्विपर्ययेति ।
 तस्मात् “धीधना बाधना वाक्यास्तदा प्रज्ञां प्रयच्छ्य । क्षेप्तुं विक्ता
 मखिं पाञ्चिकममज्जो वदीच्छ्य ।” सेयमद्वैतदृष्टिर्दृष्टार्थापि यदाह
 स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य नावसे मङ्गलतोभवात् । तस्मात् “ईश्वरानुग्रहा
 देवा युक्तमद्वैतवासना । सहाभयकृतपाशा विचारानां यदि जायते ।”
 तस्मात् “आपाततो यदिदमद्वयकादिनीनामद्वैतभाकलितमर्चसया
 श्रुतीनाम् । तत्तत्प्रकाशपरमार्थविदेव भूत्वा निष्पीडितादहह नि-
 र्व्यङ्गते विचारान् ।” तदिदमेताभिवाक्यमतसिद्धसद्युक्तिजन्योप-
 पन्नाभिर्युक्तिमिदमनीयमानमद्वैतमविद्याविनाश साक्ष्योऽपि अद-
 धानु भवान् तदनुमानयेषोपनिषदर्थकद्वयाध्यात्मं जिज्ञासमानः
 परमात्मतत्त्वं क्रमादृष्टिभ्याश्चक्षतेतः सप्रकाशसाक्षिर्न माक्षिकर-
 क्षातिशायि स्वात्मनैव साक्षात्कुरिष्यते । यथाच यदिद्वयव्यवसमान-
 तन्मात्रतत्सदसि नित्यं रज्यति निरावासनेव मानसं तथाहमक-
 र्यं नैवध्वनितस्य परमपुरुषस्ततो सर्गादित्येवा दिक् ।

“अभीष्टसिद्धावपि स्वप्नवागमस्य हि राक्षसिब नैवमाद्या ।
 तस्यानि कदाच न चाभिधानं सेवान्तिकेऽप्यभयि योजयन्मन् ।”

तदेतादृशीषु सर्वाण्यपि दर्शनस्थितिषु कामसाक्षात्कीनाः खण्डन-
युक्तयः प्रगल्भन्ते यासामीश्वरपरवशां विन्ययवस्थामनाख्याय शिर-
सगमश्च तत्तासामवसारवार्धमसं प्रावादकप्रवादोपपन्नासः । तथापि
अदि दर्शनेषु श्रुत्यवादा निर्वाचनीयपक्षयोराचमकं तदा तावदमूलां
निरावाधैव सान्न्ध्यकीनता । यदि तु प्रमाणादिसरवाभ्युपगन्तृम-
तावत्तन्ममं तदापि लक्ष्यखण्डनयुक्तीनां लक्ष्यविशेषखण्डने लक्ष्य-
खण्डनयुक्तीनाम् तदिदमप्रमाणाविशेषखण्डने प्रत्येकं तात्पर्यम् । नच
सौचदिसलक्ष्यप्रमाणाखण्डनेऽपि सिद्धान्तापत्तिः तादृश्याः सूत्रादि वा-
स्थायाः खण्डनमगत्यात् । नच बाध्यं लक्ष्यविशेषवस्तु व्यवस्थापक
प्रमाणाविशेषसूत्रादिव्याख्याविशेषखण्डनपरत्वेन लक्ष्यान्तरं प्रमाणा-
न्तरं व्याख्यान्तरस्य प्रसज्येत भवतोऽपीति नित्यलक्ष्यानालम्ब्य
खण्डनानां वक्तव्यत्वात् तत्र च व्याख्येय स्वप्ननिर्वाहं प्रति पर्यनु-
येमानवकाशात् यत्र सति वादिदर्शनमात्रित्यापि खण्डनप्रयोगो
निर्वाधरव एकदेशिवत्तत्त्ववस्थातुं शक्यत्वात् वैद्यावरकानामिव वा
शब्दसिद्धिप्रशस्त्य परकीयत्ववचनानिरूपणार्थं समानपक्षस्थित्यापि
पर्यनुयोगसंख्यावहारिकतायाः सम्भवात् वस्तुस्थितिं कुर्वोत्येव च
विचारकेषावश्यमेताद्युक्तसज्जरवीयाः अन्यथा वस्तु व्यवस्थितेऽप्यत्र
त्वादिति वादेऽपि प्रयोगः सम्भवत्येव खण्डनयुक्तीनाम् जल्पस्येका
कथा न सम्भवत्येव सामयिकी कितव्या दृश्यरीरत्वात् अन्यथा
जल्पद्वयेनापि किमित्येका कथा न कल्पते अन्यथा न जल्पविचार
प्रकाशे विकारेण नदिति । जल्पवचनपि नाभिधाने स्वयमेव व्याख्येय
सदोमस्यापि प्रमाणादभाभिधानं ज्ञात्वा तदीयेषूद्भावनवादी कामपि
खण्डनयुक्तिमवतार्यं बाधनीयइति जल्पेपि नात्यन्तमनवकाशाः खण्डन-
युक्तयः ।

कीदृशः पुनरुक्तः । उच्यते । तथाहि लक्ष्यवाधीनतावत्तत्त्व-
व्यवस्थितिः लक्ष्यानिधानुपपन्नानि ज्ञानाधिकरणादिवचनानिरूपक

कार्येण चक्रवाद्यापत्तेः तेषु तावत्तत्त्वानुभूतिः प्रमेत्युक्तं तत्त्वशब्दा-
 र्थस्य निर्वृत्तमशङ्कत्वात् तस्य भावोऽहि तत्त्वमुच्यते प्रकृतश्च तत्त्व-
 शब्दार्थः नचात्र प्रकृतं किञ्चिदस्ति अतच्छब्देन पराशब्दश्चेति कथानु-
 भूत्या कवीजीविनश्च आक्षेपाद् द्विस्तः कार्यते स तच्छब्देन परा-
 शब्दश्चेति वक्तृश्रोतृबुद्धिसत्तायामेव प्रकरव्यपदार्थविस्माभात् तेन वक्ष्य-
 मस्य योभावस्तस्य तत्त्वमुच्यते अरजतादेरपि रजसाद्यात्मना अङ्ग-
 भूतिविवयतासम्भवादसत्यानुभूत्यवयवत्वेदात् भवितुस्तत्त्वशब्दार्थत्व-
 प्रसङ्गेन च धर्मीयशे विशिष्टे च प्रमाया अप्रमात्वापातात् अत्रोच्यते
 अवयववार्धचित्तया दूषणाभिधानमिदं त्यज्यतां यतोऽयं तत्त्वशब्दः
 स्वरूपमात्रवचन इति एतदप्युक्तं स्वरूपत्वस्य जातेरवयवार्थत्वात्
 तत्त्ववृत्तिभ्यामनुपपत्तेः स्वरूपशब्दार्थस्यैकस्यासम्भवेन प्रतिविधय-
 यावृत्त्या अक्षयस्याप्यपकत्वापातात् । कथञ्च तत्रेति विपर्ययादे-
 र्निर्दाशः तथाहि युक्तौ बोधतममिति प्रत्ययः सोऽपि स्वरूपबुद्धिर्भव-
 त्येव नहि धर्मी वा रजतत्वं वा न स्वरूपं नापि तयोः प्रतिभास-
 मानः सम्बन्धो न स्वरूपमिति युक्तं समवायोऽहि तयोः सम्बन्धः सत्त्व-
 रूपमेव सत्त्वसमवायास्वरूपं सत्यं तु युक्तिसंज्ञौ रजतत्वस्य
 नास्तीति चेत् । नैवम् । तत्र नास्तित्यपि स्वरूपताया अव्यावृत्तेः
 नहि गृहे देवदत्तोनास्तीति स्वरूपं न स्यात् न स्वरूपमात्रं तत्त्वमुच्यते
 किन्तु यद्देशकावसम्बन्धि यस्वरूपं प्रतीयतं तस्य तद्देशकावसम्बद्ध-
 स्वरूपं तत्त्वमुच्यत इति चेत् । नैवम् । देशकावसम्बन्धांशे प्रमाया
 अप्रमात्वापातात् तयोः स्वरूपमेव तत्त्वशब्दार्थ इति चेत् तत्त्ववदभ्याने
 कार्यत्वे चक्षुषास्वापकत्वापत्तेः । अथैवं ब्रूवे यद्यथाभूतं प्रतीयते
 तत्तथा परमार्थतो व्यवस्थितं तत्त्वमुच्यते । नैतदपि युक्तं यद्यथाभूतं
 प्रतीयते तद्यदि प्रतीतिस्त्वमवमपह्णव काव्यान्तरे तथाभूतं स्यात्तदा
 फेवं तत्त्वं स्यादेवेति भाषिपाकजराजः कुम्भः श्यामदशायामपि दत्त-
 पित्रिणा दत्ततयोपयवभक्षणं कार्यं स्यादिति तद्भूतैः प्रमात्वापातः ।

यदा तदेति विधेयव्यपदेशेन च कालविशिष्टताप्रतीतिरप्रमाणाप्रति ।
 न च काश्चैश्चिदपि शास्त्रान्तरसम्बन्धः सम्भवति । अन्वेषाध्यव-
 ष्ठिः सोऽन्योप्राध्यवच्छिन्नः सम्भवत्यतीति चेत् तर्हि दृष्टमपि देव-
 दत्तः कुक्षचिन्तनं समादोषसत्त्वेन उपाधिभेदेऽप्युपाधेयस्यैवात्मानिहत्ते
 श्वमिति चेत् मुक्त्यम् । एतेन कारणं तत्त्वमित्यपि निरुक्तम् ।
 सर्वस्य तत्त्वत्वे प्रविष्टभावेनात्माभयेन च प्रतिपन्नविशिष्टविद्या-
 वश्यकारणत्वापगमदुरपवादत्वादर्थज्ञायाका रित्वसम्बन्धसम्बन्धका-
 फीकारिजेनचरणशरप्रवेशविङ्मनादिदोषशस्त्रेण चेति । किञ्चेद
 मनुभूतित्वं नाम ज्ञानत्वावान्तरजातिभेदो वा कृतित्वतिरिक्तज्ञानत्वं
 नाम जातिरेकाभ्युपगमेति कुतः अनुभवामीति प्रत्यक्षानुगमप्रश-
 दिति चेन्न माघमासीयनिष्ठावसाने सितासितसरित्सम्भेदस्याविनः
 सत्यपि शब्दवजाह्वाविस्तकीयस्मृतसुखसम्पत्तये सुखमनुभवामीति प्र-
 तीत्यनुदयात् प्रत्युत शीतसम्भूतवेदनासम्भेदनादेवापदस्त्रिय च सम्भ-
 ज्ञानस्यास्तिककामुकस्य शब्दाधीने सत्यपि भाविनश्चरामनानुभव-
 नीययातनाधिगमे दुःखमनुभवामीति मतेरनुत्पत्तेः प्रत्युतानन्दमानन्दं
 सन्निदन् साम्प्रतमस्मीति प्रत्ययात् । यदि तु शब्देऽपदर्शितस्यातिज
 मनुमान मनुभव एव स्यात् तर्हि सुखं दुःखं वानुभवामीति तयोः
 प्रत्ययः स्यात् । अथ मन्यसे साक्षात्कारमनुभवमनुदृश्य तयोर्नैव-
 मधिगमश्चवहारौ शब्दजानुमानापेक्षौ तु विमर्शकस्य स्यातामेव
 ताविति तर्हि साक्षात्कारिणि ज्ञानेऽनुभवप्रत्ययव्यवहारौ साक्षात्क-
 रित्वानाविति तत्रानुभवतत्त्वज्ञातिरूपतायां न प्रयोजनप्रमाये इत्य-
 नुभूत्यर्थभेदात्तत्त्वज्ञानमुग्रमो दोषः । अथ कृतित्वावृत्तेन कथमेव
 यः प्रत्यक्षादिश्चानुभवइत्यनुगतावगमः साक्षात्कारित्वादनुपपन्नः ।
 ततश्च साक्षात्कार्यसाक्षात्कारिणविशेषसाधारणमनुभूतित्वमन्व-
 देष्टव्यमित्युच्यते तदपि न युक्तं पदार्थान्तरावृत्तेन कथमेव य-
 दादितरेज्जन्मतप्रत्यय कथमवहारौ वा यत्र तदेव कथं निमित्तं ननु

जातिः काचित्तदनुदोषात्कल्पते । तथा संख्यलक्षणपर्यायेभ्यो घटा-
दिभ्यो व्यावृत्तेन रूपेण विधीतकादिषु साम्यावगमाद्व्यक्ता जातिः
कल्पया प्रसज्यते इत्यादि नानुभूतिरिति नाम कृतित्वाद्युक्तं जातिः ।
तथाहि सख्यवाचनमिति तावत्प्रत्यभिज्ञा जायते सा किं कृत्यनुभवत्वं
ज्ञानद्वयम् एकमेव वा विज्ञानमग्रे कृतिरग्रे चानुभवः उत कृतिरेव ।
आद्यो अनुभव इव आद्ये इव प्रत्यभिज्ञायै प्रागवस्थाविशिष्टादि-
दन्ताविशिष्टस्याभेदः प्रकाशते च कृतावन्तभौववितुमशक्यः कानुभूत-
यदत्तेन संज्ञादानुपनेयत्वात् । अतएव न तृतीयोपि नाप्यनुभवेऽन्त-
र्भाववितुमशक्यः प्रत्यभिज्ञानकालेऽनुभवेन प्रागवस्थाया अस्-
त्वेदनात् । सन्नेदनेचानुभवश्चेति श्रेयपक्षेऽन्तर्भावः स्यात् । सचाद्ये-
द्वयविवक्षिते अतएव न द्वितीयः प्रागवस्थाविशिष्टाभिन्नत्वाग्रेऽनुभव-
स्वीकारश्चेत्प्रागवस्थाविशिष्टप्रमप्यनुभवविषयस्य निविष्टमिति च इम-
मप्यप्रवेशः । अथ प्रागवस्थाविशिष्टादभिन्नइत्यवगम्योऽनेकाग्रकाल-
प्रागवस्थाविशिष्टइत्यग्रे कृतित्वमभिन्नइत्यग्रे चानुभवत्वमित्यु-
च्यते । एवं तर्हि प्रागवस्थाविशिष्टः स इदन्ताविशिष्टोऽभिन्नश्चाय-
मिति कृत्यनुभूतिभ्यामावेदितमभवति । प्रागवस्थाविशिष्टाश्रयतयात्वं
भेदः केनापि न प्रकाशितइति यएव प्रागवस्थाविशिष्टः सख्यवाचनमिति
प्रत्यभिज्ञायाः शरीरं न स्यात् । अथानुभवेन योऽसावनुभूयमान-
वर्त्मप्रागव्ययताऽभेदेनोचितः स कोऽन्तरमन्त्राख्यम् न पर्यवस्य-
वीति केनचित् खलु कस्यचिदभेदोभवति । स च कृत्यग्रेपनीतमेव
सप्रधानात्कीदृशानन्दं प्रागवस्थाविशिष्टरूपमात्मन्त इत्यभेदस्य प्राग-
वस्थाविशिष्टाश्रयतासिद्धिरिति । तदेतच्चुच्छेदः । कोऽन्तरमात्मन्त-
इति किं कोऽन्तरमन्त्राख्योभवति उत कोऽन्तराख्यतया जायतइति ।
आद्ये अवेदस्योदानीं प्रागवस्थाविशिष्टधर्मप्रागव्ययतासिद्धौ पूर्णं
प्रागवस्थाविशिष्टेदन्ताविशिष्टयोर्भेदः स्यात् द्वितीये तु यदेव कोऽन्-
तराख्यतया इदन्ताख्यधर्मप्रागव्ययतासिद्धौ भेदस्य ज्ञानं तत् कृतौ ज्ञानार्भा-

यितुं शक्यं नाप्यनुभवाद्य इत्युक्तत्वं दोषः । किञ्च वदा प्रत्यभि-
 चाने स इत्यंशे कृतित्वमित्यंशे चानुभव इत्यंशं चानुसन्धेयते तदा
 धर्मिणमादायापि कृत्यनुभवसङ्घटोदुर्गारः । तथाहि संस्कारेण
 तत्तत्तानां चोपनीयते तत्ताविविधितो वा धर्मी । आद्ये स इति प्रत्य-
 भिज्ञायाः शरीरं न स्यात् तत्तायाः केवलायाः संस्कारेणोपनीत-
 त्वात् । नापि द्वितीयः तथा सत्यप्रमित्यनुभवाग्ने धर्मिप्रकाशोदकस्य
 स्य चान्वया इदन्तानां धर्माशोऽयमिति तच्छरीरं न स्यात् । एवञ्च
 संस्कारस्य चेन्द्रियस्य च धर्मिप्रतीतिहेतोर्भवस्योपनिपाते किं वि-
 श्लेष्यं हि भिन्नाभ्यां चानाभ्यामुत्पत्तयम् । उत कारणद्वयसम्भेदादभेद
 भागा ज्ञानेन । प्रथमे प्रत्यभिज्ञागम्यैकज्ञानव्यक्तितान्वयगमकाघातः
 भेदपक्षोक्तदूषकपातश्च । द्वितीये धर्म्यं प्रत्यभिज्ञायाः कृतित्व-
 मप्यनुभवत्वमपीत्यनुभूतिस्मरणसङ्घट इति विषयव्यवस्थापि नियमो
 भवति । अथोच्यते माभूद्विवक्षाधिभेदाद्यवस्थानमुपाध्वन्तरानु
 भविष्यति तद्यथा संस्कारजननादाय कृतित्वव्यवस्थितिदिन्द्रियसन्नि-
 कर्षणत्वमादाय चानुभवव्यवस्थानमिति विरोधपरिहारोऽस्तु ।
 न प्रमात्वसामान्यः नङ्गीकारे प्रमात्पतायः । विषयव्यवस्थित्यैवोपगमे
 नोपाध्वन्तरोपन्यासेऽपि कृतित्वानुभूतित्वयोरेककिन्नेव धर्मिण्यर्थे
 निवेशात्प्रमात्वाप्रमात्वयोरेकविषयतेः । किञ्च ज्ञानविकल्पात्मान
 ध्यान्मभावभावसम्भेदनात्कृतित्वानुभूतित्वयोरेकशोऽपि प्रत्यभिज्ञायां
 स्वतः प्रतिभावेन विषयनिरूपणव्यवस्थित्यनङ्गीकारे कृतित्वादेदि-
 दन्तायामपि कृत्यवगमप्रसङ्गात् । यदि च संस्कारजनमेव कृतित्वं
 तदा तस्यैव विरोधेऽभिधीयमाने सत्य विरोधसामञ्जसाधोपाधि-
 यपन्वस्यत इति शान्दिल्य चेतसि निविशते । अयान्दस्य कृतित्वज्ञान
 तदाप्यनुपपत्तिः । तथाहि संस्कारजनत्वं संस्कारादनन्तरं निवर्तनेन
 भावो नियतत्वं नागाव्यक्तित्वमेवं रूपं संघाद्व्यवसङ्गीकृतत्वा

सम्बन्धीति कृतित्वेनैव संस्कारजन्यं वक्तव्यं तथाच संस्कारजन्यत्वाव-
स्थितौ कृतित्वमुपाधिः कृतित्वत्वावस्थितौ च संस्कारजन्यमित्यन्योन्या-
श्रयः तस्मात् कृत्यनुभवसङ्गरो दुर्वारश्च । अपि च कृत्यनुभवयो-
र्येकार्थसामर्थ्ये । ते प्रत्यभिज्ञायां सन्त्ये न वा । न चैतद्वयमंशतोपि
कृतित्वमनुभवत्वञ्च प्रत्यभिज्ञानस्य श्वमेव तथात्वेऽतिप्रसङ्गात् ।
कृत्यनुभूतोः सत्त्व सङ्गरः प्रथमे पृथगेव कार्योत्पत्तिप्रसङ्गः प्रत्येकं
स्वसकार्यं समर्थत्वात् सामग्रीभेदस्य कार्यभेदहेतुत्वेनावधारित-
त्वात् । अथ यत्र ते पृथक् जायेते तत्र पृथगेव कार्यं प्रत्यभिज्ञायान्तु
तद्योग्यफलत्वेन सम्भूयजननात्कारित्वकार्योत्पत्तिः । यद्यपि
प्रथमप्रादिसामग्रीर्नैव दृश्यते तथापि तद्विलक्षणसमावत्वादनयो-
रीदृशत्वमुपपद्यते नहि सकस्य यादृक्पदार्थस्य स्वभावस्यादृगन्वस्यापि
सर्वस्य भवति जगद्वैचित्र्यप्रभङ्गप्रसङ्गादिति । नैतदस्ति यत्र हि
भिलितत्वं तयोक्तञ्च किं परस्परसहकारित्वमनयोदेक्यं न वा ।
न चेत् परस्परमेककलत्रयोविशेषोऽनुपयोगी कार्यजननं प्रतिमिथः
सहकारिभावविरहेणाप्रयोजकत्वात् तत्तत्साविशेषात् पृथगेव कार्यं
प्रसज्यते । अथ परस्परसहकारित्वं तयोद्विष्यते तदानुभवमंशेऽपि
संस्कारस्य व्यापारः स्वरकांशेष्यक्षस्येति नियामकत्वाभिमतयोरनुभ-
वांशे साधारण्यात् कृत्यशेषानुभूतिरनुभूतशेषेति स्वरकमिति वक्ष्यसेषा-
धितं प्रत्यभिज्ञायामनुभूतिकृतिसङ्गरेवेति ; नाप्यनुभवश्चेतिपक्षः
तथा सति तत्तावच्छिन्नस्यभेदाजयताकां न संस्कारोनेन्द्रियसन्निकर्ष-
येति तद्विवक्षयापाता । नच संस्कारद्वारा प्रत्यासत्त्या सम्बन्धविशेषश्च
तथा सङ्गः अपि स्तोऽयं न वेति तर्हि संज्ञयो ॥ स्यात् दोषवज्जा-
नच तत्प्रकाशे न सम्बन्धविशेषकत्वादिति चेन्न विनापि संस्कारं
दोषवज्जातदापनोः । वस्तुप्रकाशनि च दोषमप्यनुत्पन्ननिन्दतेः
अपि तस्यावस्तुप्रकाशित्वाद्दोषत्वोक्त्यनन्तादेरपि तत्र स्यात् विशिष्ट-
त्वेन तथात्वस्य प्रसङ्गोपपत्तिरित्याह नहि विनैव कुतोपि विशिष्टादस्या

वस्तुप्रकाशिता । सत्यर्थे दोषादवस्तुन श्वं प्रकाशे संश्रयान्तेत्यान-
 त्वादन्तादेरसम्भवापत्तेः । वस्तुविषयत्वेपि दोषादनिश्चयतेति चेन्न
 वस्तुनस्तस्यासङ्गीर्णत्वात्तस्य प्रकाशे तदेव संश्रयैककोटौ प्रकाशित
 मिति कुत्र तदनिश्चयता निश्चयार्थस्य च संश्रयकोटावस्थित्यने संश्र-
 येन तदभावाधिकस्याहित्वेपि निश्चयत्वस्याप्रयुक्तत्वादेवाभावाविशेषः
 कोऽन्यन्तरं केवलमधिकं स्यात् नातिः संश्रयत्वं तत्प्रयोजकस्य दोष
 इति चेन्न इदं तदा न वेति संश्रयकोट्यर्थमिदं ब्रह्ममन्त्रेण वाशब्द
 प्रतीतिव्यवहारयोराभावापत्तेः प्रतीत्या सप्त वाच्यार्थं सम्बन्धे प्रत्येमि
 न वेति तदापत्तेः वाच्यार्थस्य प्रतीतिगतत्वेपि निश्चयत्ववत्त्वाजु-
 मानस्य युक्त्यं वेति स्यात्तु युक्त्यगतप्राप्तिकत्ववहारावापत्तेः तस्माद्वा-
 च्यार्थस्य ज्ञानधर्मत्वे साक्षात्कारित्वादिविषयानन्वयपरत्तिरेवेति
 नच प्रत्यासत्तौ सत्यामपि प्रत्यासत्त्यपुरस्कारान्नमनसा न ग्रहणं तत्र
 दोषवशादित्यस्य दोषे सत्यपि वस्तुनः संस्कारेण संस्कारस्यात्मना
 सस्य मनसा तस्य च वाच्येन्द्रियेण प्रत्यासत्त्यपेक्षितयव तदर्थप्रका-
 शादिनियमोपपत्तेः कः प्रत्यासत्त्यपुरस्कारस्त्वन्ते स्यात् यदि तु
 संस्कारप्रत्यासत्तिमनपेक्ष्य तया सन्दिह्यते तदा अन्ननुभूय प्रसूत्य
 वा तथा सन्दिह्येत वस्तुतस्तु मनसा संस्कारस्याहित्वा चक्षुरादिना
 चात्मायाहित्वा तादृशप्रत्यासत्त्या ग्रहणानुपपत्तेः । नियमेन तदि-
 न्द्रियायाश्चाश्रयप्रतियोगिकेतदस्य ग्रहणे सस्यासत्त्ववद्विशेषय
 तावाः प्रत्यासत्तिश्चनियमात् अन्विषाद्यपरमाणवादौ दृषिकीलादेर-
 न्यत्र यास्तथा निरसस्वरूपयोग्यत्वस्याभावो दृगादिभिर्गच्छेत ।
 नहीन्द्रियविहारदेशेषु निष्पदमाशुक्तनियमोयुक्ताभ्युपगमः प्रत्या-
 भावप्रत्यक्षत्वादिनये शोभेन्द्रियविशेषकता सप्तमः सन्निकर्षो ननु
 तत्र सत्त्वद्विशेषकतेत्यतोऽपि न व्यभिचारः । नचात्मसंयुक्तमनः प्रति-
 युक्तानुभूतार्थात्मप्रत्यासत्तिरेव संस्कारइति तदतीन्द्रियत्वं न दोषव
 प्रत्यासत्तेरीन्द्रियाया इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्योपगमादिति सीकते नि-

कारः तथा सति स इत्येते चकुरादेः प्रत्यासत्त्वभावात्प्रत्यभिज्ञाया
 चक्षुःश्रुतवापात् । अयमित्येवो दृग्गादिना तदंशश्च मनसा गृह्यतां
 तदेतदभेदश्च केनेत्युक्तमप्यवर्त्तत इति एतेन संस्कारः सङ्कारि
 मानमिच्छिकस्यातिप्रसङ्गनिवारकं प्रत्यभिज्ञायां तदर्थम् इन्द्रियेण
 यन्निष्कलरवेणस्त्रियते विभक्त्यर्थसङ्गतिर्बलवत्प्रसङ्गादिना चेन्द्रियस्य स-
 त्तिर्बलवत्प्रसङ्गाच्चान्यथाभावात् तदेवमंशसङ्गिर्बलवत् स्यात् । ननु
 सर्वमप्युक्तसङ्गिर्बलवत्प्रसङ्गादितेत्यपि निरस्तं सोऽयं न वेति संग्रहा
 भावापत्तेर्न वेति । तदभाक्तमित्यादिकृतिरपि चेन्ननुभवस्य स्यात् ।
 मनस आत्मसंयोगसहस्रवादात्मार्थसङ्गिर्बलवत् संस्काराणां यमानाया
 कस्या इन्द्रियार्थसङ्गिर्बलवत्प्रसङ्गादेव मनसा आत्मसंयोगसमवायेन प्र-
 त्यभिज्ञानमात्रे चानादिभिः कर्ममात्रस्यार्थस्याविशेषादिति एतेन
 तत्तत्प्रसङ्गप्रतियोगिकान्योन्याभावविरहः सहस्रभावेदोवाचं भाती-
 त्वपि निरस्तम् । अन्योन्याभावव्यतिरेकोऽन्योन्यमेव तत्तेदमोपाधीव-
 च्छिन्नवोऽ स्यात् नच तन्निश्चितमेवेन सुग्रहम् । एवं सङ्ख्याभावेऽपि
 तयोर्धर्मैक्यं तदनवगाहिना दुरवगममेव लोकारोहणीते च विषये
 यदि ज्ञानमनुभवः स्यात् कृतिरपि कुतो नानुभूतिः । अथ न संस्का-
 राधीनत्वमात्रेण कृतित्वं निम्नमनुभवाकारसम्पृक्तसंस्कारजत्वेन
 तत्तत्तदधिकार्याश्रयसङ्गिर्बलवत् प्रत्यभिज्ञानमनुभवस्य भवति ननु
 कृतिरिति चेत् संस्कारासम्पृक्तानुभवकारकजत्वेनानुभवत्वम्भवति ।
 प्रत्यभिज्ञानानु संस्कारसंहितानुभवंकारकजं कृतिरेवेति वैपरीत्यं
 किञ्च स्यात् । अथवा न कृतिरनुभवकारकसम्पृक्तसंस्कारजमेति नु
 नान्यथानुभवेऽपि संस्कारसम्पृक्तार्थेन्द्रियसंयोगजमेति साम्यादेव वा-
 च्यम् । तदेवं विविच्यमानायां प्रमाणाभावात्प्रत्ययकल्पितत्ववस्थानवैप-
 रीत्येनापि कल्पमासम्भवात् प्रत्यभिज्ञानमुभयकारकसंपुवात्कृति-
 ज्ञानमनुभवेति मन्तव्यं तथाच कृतिव्यावृत्तमनुभवत्वं जातिरस्तीति
 दुष्प्रत्याभा भिन्नवकाशा । नच विवचने कृतित्वानुभवत्वयोर्व्यवस्था

कर्तुं शक्यते तन्निदासस्तु निवेदितत्वात् । ततश्च सदेव चान्नं वक्षिणे-
 श्वाग्ने कृतित्वानुभूतिहेत्यप्यवितेपि यदि न विरोधादनुभूतिहेत्यन्यथा
 नदधीने तत्रैवाग्ने प्रमाणापत्ते साधु । एतेन विरोधापत्त्यानुभवत्-
 स्वीकारे वाच्यत्वेन कृतित्वमिति निश्चयः । नानुभवत्वं साक्षात्-
 कारित्वानुभूतिहेत्यादि साधारणानुभवत्वादेव व्यवस्थापनीयमिति
 प्रतीतिरुच्यते । ननु चानुभवत्वं तदर्थमिह प्रत्यभिज्ञाने
 कृत्यनुभवत्वेनानुभूते ननु कृतित्वं तेन संस्कारजन्येपीदृशकार्यं सञ्चि-
 त्तत्वादिप्रमाणेऽनुभवत्वेनेति विनिर्गमनाद्यानपीदमेव प्रमाणात्
 चान्नं प्रत्यभिज्ञानेऽनुभवत्वादेव न स्यादिति प्रतीतिरुच्यते । प्रत्य-
 बक्ष्येवमिति न इदन्ततत्तावभासयोऽनुभवत्वादेव भाग्येऽस्यैवानु-
 भवत्वेनैव च साधारणीकृत्य प्रमाणादितुमिहाशङ्क्यतात् । एतेन
 कृत्यनुभवत्वात्प्रसङ्गेनानुभूतिपदव्यवस्थेयं परिप्लुतं मन्थ्यं नच
 वाच्यं प्रत्यभिज्ञानं व्यवस्थेयं नाभूत् कृत्यन्तरानु भविष्यतीति तस्या
 यानुभूतिहेतु भवतावश्यस्वीकर्तव्यत्वात् । तथाहि घटत्वासीदि-
 त्वादिकृतौ पूर्वोक्तविशिष्टो घटः स्फुरति तथासौ पूर्वमनुभूता भूत
 ता या संस्कारोपगम्यते प्रत्युत पूर्वोक्तं मानतावाद्यानुभूत्या यद्वयं
 तत्त्वादितानि पूर्वोक्ताधीनामप्येतिमेदात् साऽयमिति प्रत्यभिज्ञानवत्
 दिशिगतावगमोपगमौ स्फुरत्यनुभवात्कथंवाभ्युपगम्यतः । एतेनानुभव
 सामर्थ्योपहितः संस्कारोऽनुभवत्वादेवमिति पक्षे पूर्वोक्तं शङ्कितमिदमपि
 दूषणं नष्टं तथा सति स्फुरत्युच्चेदापत्तेः । नच तदपि स्फुरत्वं
 यत्र सा न प्रकाशते ततश्च व्यवस्थेयानुपपत्तिः । यदपि कैचिदुच्यते
 वेगवशात्समुत्पत्तांशस्फुरत्वंभवतीति तदपि नोपपन्नं वदीयस्फुरत्वे
 प्रमाणाभावात् । नचानुभवत्वात्प्रमाणात्साधारण्येन कृतित्वम् इन्द्रि-
 यार्थसञ्चिर्वाक्यत्वात् कृत्यनुभवत्वात्प्रमाणात्साधारण्येनानुभूतिहे-
 दपि कृतित्वमपत्ते । सर्वानुभवत्वात्प्रमाणादिति चेत् कथं पुन
 कर्तव्यत्वात्तद्वत्तादिरानहेतुत्वमपि नानुभवत्वेनानुभवत्वात्साधारण्य-

तं वक्ष्यमानादीकरवत्तामयप्रसम्भवादिति चेन्न चतुष्पन्मासीजनकसा-
मप्रवृत्तसम्भवात्पञ्चमी प्रमा किञ्च वारिजेभ्यात्करवत् व्यवस्थापि कुत्र
वा प्रतियोगं ध्वजप्रमासीकरवत्तामयप्रभावे जायमानं ज्ञानं कृति
भक्त्येति वदन्त्यासीदित्यादिप्रमाणानामनुभवेत्यन्यासस्तु कृतत्वात् ।
अथ मन्त्रोत्पत्त्यदिकरवत्तामयप्रवृत्तप्रपञ्चा रजतभाजस्तु च पूर्वं
मनुभूतत्वेन तन्निर्भवसंस्कारसम्भवात्संस्कारस्यैव हेतुताङ्गीक्रियते नत-
न्यत्कारवत्त्वेन कस्यप्येते इन्द्रियार्थसन्निकर्षाद्यसम्भवे जायमानस्तु तनु-
माकारेण मनुभूतवियवत्त्वेन तस्माद्भोत्वत्तिष्ठत्येवमिति संस्कारवत् ति-
क्तादिकमङ्गीक्रियते अतः प्रमाणात्तादात्म्यज्ञानसंस्कारत्वं तदाङ्गी-
वा जातिविशेष एव स्मृतित्वमिति । मैवम् । तत्र कारवत्त्वं किमिति
नास्त्येव चेन्न संस्कारवत्त्वं व्यवस्थाप्यते तेनार्थेन सह तदाज्ञस्य
सन्निकर्षाभावादसन्निलक्ष्यं च तस्य ज्ञानजनकत्वेऽतिप्रसङ्गात् नेत्रि-
यजत्वं तस्येति चेन्न संस्कारस्यापि केवलस्य तज्जननेऽतिप्रसङ्गात्तद-
वस्थात् । सङ्घर्षरितधर्मदर्शनादिना सङ्घर्षारिखा युक्तस्य संस्कारस्य
तज्जननेनाश्वतिप्रसङ्गइति चेन्न तेनैव सङ्घर्षारिखा संहितस्येन्द्रिय-
स्यापि तज्जननेनातिप्रसङ्गाभावात् । अतनुभूतेषु तर्हि प्रसङ्गइति
चेन्न तदापि तद्वर्त्मव्यभिचारात्तद्वर्त्मव्यभिचारे तस्य संस्कारवत्त्वो-
पपन्ना समाप्तिरसम्भवात् । क्षुप्ततत्तादृशवर्त्मदर्शनजनसंस्कारस्यापि तदा
सति तत्सङ्घर्षरितरज्ज्वाद्यध्वजप्रतीतिप्रसङ्गइति चेन्न तदापि ज्ञाने
तादृशस्य रजतादिसंस्कारवतो रजतादिरश्मिप्रसङ्गसाम्यात् तस्मा-
द्वतस्यो कासक्यवधानादितः संस्कारबोध्यस्तदनुगुणितस्यापि हेतुत्वोप-
गमेनातिप्रसङ्गात् तथा काकादिज्यवधानाद्यध्वजसङ्घर्षदर्शनसङ्घर्ष-
स्य च येषु युक्तं तदेवं (तत्सङ्घर्षप्रत्यभिज्ञानं यतो संस्कारबोधकं सह
कारितदेवास्मान्मत्स्यातिप्रसङ्गिभूतं) तत्सङ्घर्षप्रत्यभिज्ञानस्य समर्थक-
रमरवत्पूर्वकमिष्येतदपि सममेव तथाप्यन्यार्थसन्निकर्षमभ्युपगम्येन्द्रि-
यस्य ज्ञानकारवत्त्वं बोधकत्वपरमिति चेन्न विशिष्टरूपेण व्यवविवये

मया तदुपगमात् सङ्कादिभूतदोषश्लोकां प्रत्यासत्तिलेनेकत्वात् ।
 निश्च संस्कारस्यापि प्रमाणात्सहस्रतस्य वाच्यं ज्ञानजनकत्व
 दृष्टमिति तदपि कथं न कथ्यते प्रत्यभिज्ञानस्य संस्कारस्य सदृशदर्श-
 नादिसङ्कारित्वं कथितं न त्विन्द्रियस्येति चेन्न प्रत्यभिज्ञाने संस्कार-
 ऐन्द्रियवर्गयोरेव कारकत्वात्सदृशदर्शनादिसङ्कारित्वदर्शनाविशेषात्
 अथ सदृशदर्शनसङ्कारित्वे संस्कारसङ्कारित्वस्यापि प्रसङ्गः प्रत्य-
 भिज्ञानवदिति चेन्न तथा सति तददेव ततोऽप्युत्पत्तेः । सदृशदर्श-
 नादिसङ्कारित्वेन च तत्तात्पर्यप्रसङ्गे संस्कारजन्यत्वाध्यायत्वम् । अथ
 सदृशदर्शनसङ्कारित्वेन तत्ता प्रयोजिका च व्यञ्जिता न संस्कार इति
 युक्तं सदृशदर्शनं परिहृत्य संस्कारे संख्यप्यतया बोधात् । तथापि
 सदर्थं प्राप्यकारित्वमिन्द्रियस्य दृष्टं न हातुं शक्यमिति चेन्न उक्त-
 मथ सद्येन्द्रियस्य प्राप्तिसङ्कारित्वं बोधकत्वं दृष्टं तथैव संस्कारस्यापि
 प्रमाणात्सहस्रतस्य आपकत्वमुपपन्नमिति तदपि हातुं न युक्त-
 मिति संस्कारस्यापि चेन्द्रियप्रव्यासत्तिलसीकारेण तदिरहातिष्ठेः ।
 तत्तांशमोक्षकत्वमथ सत्त्वसंस्कारजन्यपक्षस्य यावदधिकं कुतश्चायं
 तत्तांशमोक्ष इति विचारमधिकरोति पूर्वं वर्तमानादिकावशिष्टेन
 विशिष्टस्य रजतादेरेकलिङ्गभवे प्रकाशिततया तन्मन्त्रेण संस्कारे-
 ष्वपि तथैवोपपत्तुमुचितत्वात् । प्रत्यभिज्ञायां तथैव कथदर्शनान् दोष-
 वशात्तत्तांशमोक्ष इति चेन्न विषयसम्बन्धस्य क्षमात्वेन संस्कारे तद-
 बोधात् । दोषकृतौ तथेति चेत् के पुनरसौ दोषः ब्रह्माङ्गान्युत्प-
 त्तिः प्रदेष्टामिति चेत् तर्हि तन्नजताविशिष्टनिर्दं रजतमिदं च सैव
 रजतव्यक्तिरियमिदं वा पुनरसौ रजतमुपस्थितमितीह वा सामा-
 न्यतरेव रजतस्य तदापि यदाप्यस्य भ्रान्तौ तत्तांशमोक्षः स्यात्
 दोषस्य विद्यमानत्वात् अथवा इदं रजतमिदं चेति तद्विषयं ज्ञाने
 तत्तांशमोक्षेण स्यादित्याकाशमिदं प्रसङ्गमुपसत्तिः । अथ प्रत्यभिज्ञानं
 कथदर्शनभवाध्यायमस्यैव प्रकार इति वाच्यं ज्ञानमुपपत्तेर्नाप्रसादा-

पातात् । नचैवमस्मित्वमपि वाच्यम् अक्षयिष्यदादिना स्थिरसिद्धौ प्रमा-
 त्वेनोपपन्नत्वात् । ईदृशप्रतिदक्षयत्वात्मेन न चक्षुषोपपादनेऽनि-
 वारः । प्रसज्येति तस्माज्जातिवाचिनोऽनुभवपदस्य स्मृतितोऽवच्छेदार्थं
 मुखादानमिति सर्वेषामुपपन्नमिति । नापि कृत्यन्यत्रमनुभवार्थः वाचि
 स्मृतिसंक्षेपवद्विस्तृतम् उक्तमेव स्मृत्यनुभूतिसङ्गदस्य दक्षितत्वेन
 अवच्छेदकत्वानुपपत्तेः । इतोऽपि न स्मृत्यन्यत्रमनुभवार्थः तथाहि
 कृत्यकृत्यत्वं बन्धुविलम्बरात्र्याद्यता वा सर्वस्मृतियुक्तान्यता वा स्मृति
 त्वद्विस्तृतं वाभिज्ञेति प्रथमे स्मृत्यन्तराव्यतिरेकात्स्मृत्यन्तरमप्यनु-
 भूतिः स्यात् । नहि यतो व्यतिरेकः कदाचिदस्मृत्यन्तरादेका स्मृति
 व्यक्तिः अतः कदाचमेव न भवति येन तदन्यत्वं न स्मृत्यन्यत्वं स्यात् ।
 नापि द्वितीयः सदोषादिस्मृतियुक्तिसंशयोहि भवता कथंकारं व्यति-
 रिक्तत्वमवधारणीयं प्रमायाः तासां सर्वसां भवता प्रत्येकानुपपन्न-
 त्वात् तथाहि न तावत्परकीयज्ञानेऽपरस्यास्मादृशोऽधोक्तसम्भवः
 नाप्यनुमानार्थापत्तौ विज्ञानुपपन्नमानयोः सर्वान्वारोहश्चा प्रत्येतु-
 मशक्यत्वात् नापि शब्दः सर्वत्र तस्यासम्भवात् उपमानाद्यसम्भवापि
 स्फुटयत् । ततः कथं सर्वाभ्यः स्मृतियुक्तिसंशयोऽव्यतिरेको निरूप्यः
 प्रमाया इत्यनवशेषादसिद्धिर्लक्ष्यम् । नच वाच्यं स्मृतित्वेन सर्वाः
 स्मृतियुक्तयः सर्वकालसर्वपुरुषसम्बन्धिन्ः स्वात्मीयां स्मृतियुक्तिं
 प्रत्यक्षमता प्रत्यक्षादेवावगम्यन्ते सामान्यलक्षणयैन्द्रियप्रत्यासन्ना
 वाभिप्रायककावचनं वाच्यत्वापकथयति इति उक्तमदार्ष्टान्तिकयो
 र्दोषग्रस्तत्वात् । तथा सन्निध्येन प्रमेयं प्रत्यक्षयतः प्रमेयत्वसामान्य
 प्रत्यासन्ना विज्ञानेन प्रत्यक्षं स्यात् । स्वमनुपपन्नत्वस्य अद्वितीयसिद्धि
 साव्यंमिदं यदि जानासि किमस्मत्प्रेतसि विपरिवर्ततइति नापि
 द्वितीयः स्मृतित्वद्विस्तृतं हि स्मृतित्वाभाववचनं वा स्यात् स्मृतित्व
 भवितोऽत्रिष्वसामान्यवच्छेदं वा तन्मात्रं वा न तावदाद्यः तथाहि स्मृतित्व
 त्वान्वेषाभावोऽपि स्मृतित्वाभावो अवच्छेदक इत्यस्य स्मृतियुक्त्यापि ।

नहि कृतित्वमेव कृतिः ततश्च कृतेरपि प्रसङ्गाभावात् तदर्थवच्छेदः
 विशेषयवैशेष्यं विना विशेष्यनिष्कारावतिप्रसङ्गात् कृतित्वस्य
 संसर्गाभावस्य विवक्षित इति चेन्न तथाहि कृतित्वस्य संसर्गाभावः
 इति किमुच्यते किं कृतित्वविशिष्टस्य संसर्गस्याभावः उत संसर्गविशि-
 टस्य कृतित्वस्य व्यर्थान्यदेव यत्किञ्चिदनया नाभेदमुक्त्या विवक्षितम् ।
 आद्ये कृतित्वसंसर्गान्योन्याभावः स्मृतावतीति तदर्थं प्रसङ्गः नहि
 कृतित्वसंसर्गः कृतिः । अतएव न द्वितीयेऽपि नहि संसर्गविशिष्टं
 यत्कृतित्वं तदेव कृतित्ववृत्तिः ततश्च संसर्गविशिष्टकृतित्वेन सह
 कृतित्वसंसर्गान्योन्याभावमादायोक्तदोषागिच्छतिः यत् तत्र तत्रापि
 संसर्गविशेषप्रसङ्गे दोषागिच्छतिरेव अनवस्थायां वा पर्यावसानं
 विशेषणप्रत्येकपरम्परायाः । नच वाच्यं कृतित्वसंसर्गस्य संसर्गा-
 न्तरेण सम्बन्धित्वं किन्तु सभावतएव सत्कृतः परम्पराविशेषज्ञं वाच्यं
 मिति । कृतित्वसंसर्गस्यान्योन्याभावमादाय कृतस्य प्रसङ्गस्य परि-
 हर्तुं तदानीं सुतरामशक्यत्वात् संसर्गान्तरविशेषदशवचनस्याधिकार्यो
 पर्यावसायित्वात् । किञ्च तदुभयस्वरूपातिरेकं तत्संसर्गस्यासम्बन्धमेव
 कृतित्वसंसर्गोऽर्थस्वरूपं जेत्येतयोः संसर्गात्मने व्यवस्थाप्यमाणेन-
 भूतेः कथं तादृशस्य संसर्गस्य निषेधः किमनुभूतेः स्वरूपं नास्ति उत
 कृतित्वसंसर्गस्य ततः कस्य निषेधः । अर्थान्तरभूतस्य च संसर्गस्य
 निषेधे कृतावपि प्रसङ्गस्तदवस्थाः स्मृतौ तस्यान्तरभूतस्य भक्ता
 ननुपगमात् स्वरूपमेव तयोः सम्बन्ध इति तत्र भवतीत्युच्यते । अथो-
 च्यते अनुभूतिरकृतित्वसंसर्गयोः स्वरूपसम्बन्धेऽपि न परस्परसम्बन्धबुद्धि-
 जनकत्वं तयोस्तादृशत्वञ्च यत्र तयोस्तत्र सम्बन्धसकलं स्वरूपयो-
 रव्यतिरिति । मैवम् । विशेष्येऽसंयद्वाचिदौ तस्याप्यनुपपत्तेः उपसं-
 यादकान्तरौ तत्सम्बन्धेनापि प्रसङ्गेनापरापरोपसंयद्वाचकवेव-
 मात्मनवस्थापातात् तावतापि जानुभूतिस्वरूपे कस्य निषेधोक्तिरिति ।

स्यात् । स्मृतित्वसंसर्गानुभूती सम्पदे इत्येवंरूपबुद्धिजनकत्वस्येति चेन्न
 भ्रान्त्यात्मिकाया ईदृशबुद्धेर्जनकत्वस्य वारयितुमशक्यत्वात् । यथार्था-
 या इति चेत् ईदृशबुद्धेर्यथार्थाया यदि सत्त्वमभ्युपैषि तदानुभूती
 स्मृतित्वप्रसङ्गः अथ नाभ्युपैषि किं प्रति तस्य जनकत्वाभावोक्तिरुच्यते ।
 अथात्मनासतीमेव तादृशबुद्धिं प्रति जनकत्वाभावावधारयामनुभूते
 रभ्युपैषि तदा स्मृतावपि प्रसङ्गः यावत्तत्कद्रुद्वयस्यापि जायते तद-
 धिकां तादृशबुद्धिमस्यत्वासतीं प्रत्यजनकत्वस्य स्मृतावपि सम्भवात् ।
 सर्वामेव तादृशबुद्धिं प्रत्यजनकत्वमनुभूतेनैवेवं स्मृतेरिति चेन्न सर्वं
 तद्युक्तिप्रमित्यसम्भवात् । किञ्च सर्वमिति कोऽर्थः किमसतीं सर्वान्
 उत सतीं अथ सतीमसतीष्वेत्युभयीमपि प्रत्यजनकत्वम् । काद्ये
 द्वितीये च स्मृतावपि तदजनकत्वमस्येव नहि स्मृतित्वसंसर्गस्मृती
 सम्पदे इति यावत् । स्मृतियुक्तिषु बुद्धयो भवन्ति ताः प्रति प्रत्येकं
 स्मृतियुक्तिषु जनकत्वमिति काचित्सत्यां सतीं प्रति च तदजनकत्वं
 प्राप्तेषु दूषितम् । तृतीये नानुभूतावपि तदजनकत्वं सत्यासत्यतादृश
 बुद्धेर्भावेनाभावेन च सतीमसतीं प्रत्यजनकत्वस्यासम्भवादिति । स्यादे
 तत् स्मृतित्वस्यान्योन्याभावमादाय यातिप्रसङ्गिर्दर्शिता सा भोषपद्यते
 भेदाभेदवादिमते स्मृतित्वभेदस्य स्मृत्या सदाभ्युपगमात् ययोर्भेदा-
 भेदस्योरन्योन्याभावाभ्युपगमात् । नैकम् । कथं क्वावधायै स्मृति-
 त्वस्य भेदाभेदः स्मृत्या नानुभूयेति । अनुभूत्या सह तद्विशिष्टप्रमा-
 या अभवावदिति चेन्न किं सत्याः किमसत्या इत्यासु त्वविकल्पदोषात् ।
 प्रागभावप्रतियोगिन्या इति चेन्न अनुभूती तादृशताः स्वीकारेणानुभूते
 कथात्वापानात् । स्मृतिस्मृतित्वयोरन्योन्याभावाभावान्योन्याभावा-
 नुभूतावपि तुल्यः नहि स्मृतित्वान्योन्याभावोऽनुभूतिरित्युक्तमावर्तते ।
 अथ साभूद्वेदमेदमादाय परिहारः तच्चासीद् तत्र भवति इह तन्ना-
 स्तीति प्रतीतिसाक्षिकस्यान्योन्यासंसर्गाभावयोर्भेद इति चेन्न प्रति-
 योगिरूपोपाध्यवैषिण्यदादभावे जात्यादिभेदाभ्युपगमाच्च तयोर्भेद

बुद्धिरेव प्रामाण्यमनुमाना कूटसाक्षिणीनि तदवादर्शनात् । न च
 स्वप्रतियोगिसमानका न समानाधिकरण्योऽभावस्तदन्वेषाभावस्यास्य तद-
 भावः संसर्गाभावः यथासम्भवसाक्षात्तयाद्यनुभवस्तुभेदानुगमं तत्त-
 दवगमानभ्युपगमाभामनुक्तदृशोद्यत्प्रसङ्गात् । ननु संसर्गप्रतियोगि-
 कोनिषेधः संसर्गाभावः तादात्म्यप्रतियोगिकाच्च तादात्म्याभावस्तुक्त-
 एव न मिश्रता तयोर्हि संसर्गतादात्म्यस्य निषेधः संसर्गनिषेध एव
 न भवति तादात्म्यप्रतियोगिकादिति । नैवम् । प्रत्यक्षानुक्तकर्मणां
 समवायिकारण्येषु हि तेषां प्रध्वंसा नैव संसर्गाभावाः स्युः । संसर्ग-
 प्रतियोगित्वे तु संसर्गस्य समवायरूपतया समवायानित्यत्वप्रसङ्गात्
 किञ्च तर्हि संसर्गान्वेषाभावो दावपि न घटादिप्रतियोगिकाविति
 घटादेः काक्षादिविनिवृत्तिरुचितायातः । संसर्गतादात्म्यप्रतियोग्याविशेषि-
 तयोनिषेधे सामान्यतएव तथोक्त्येदः स्यात् एवं यद्यदेव प्रतियोगि-
 वार्थं तत्तत्स्वरूपतएव न स्यात् तस्यापि संसर्गं प्रति दावने च तद्व्युत्प-
 संसर्गानवस्थापेच्छेदात्पूर्वपूर्वोच्छेदे वा स्यात् न प्रतियोग्यनु-
 योगिनेस्तथात्वं विरोधः किन्तु सहभावाभावोऽतस्तत्त्वात् न स्यात् ।
 ननु तन्मात्रमेव न स्यादिति चेन्न अनुवर्गिनि प्रतियोग्यायत्तेः । तथा
 प्रमाभावात् कथं तदास्त्वामिति चेन्न तथाप्रमाभावमूलकस्य विरोधस्य
 सहानवस्थानस्य निश्चयनभङ्गात् प्रतियोग्यनुयोगिभावादन्तः कस्यचो-
 विरोधः स्यात् । तथा न प्रतीयमावत्यमेव स इति चेन्न कतिप्रस-
 ङ्गात् निश्चयेनेति चेन्न व्यक्तेरारविरोधायत्तेः तच्च न प्रमानुमनोपा-
 धिको योग्यतेति चेत् सैव मेयमतानुयोगिप्रतियोगित्वादन्या का सम-
 र्पिता स्यात् स्वरूपमेवेति चेन्न मिथः सम्बेदाभ्युपगमापि तयोः स्वरू-
 पोपगमात् तथाभूतं स्वरूपमिति चेन्न तस्यैव निर्व्याघ्रतायत्तेः । कश्च
 ज्ञात्वान्वत्वाभ्यां भावाभाववोरैवविरोधे विशेषः स्यात् सत्त्वाच्च तयोः
 साहित्यप्रमायां प्रकारभेदेन व्यवस्थापना किमिति कार्याः प्रमेयैवा-
 प्रमानुपगमादिति । अथ घटादिविशिष्टवैतव्योक्त्येति चेन्न तौ सविशे-

यस्यैव विधिनिषेधौ न कचश्चिद्विज्ञेयमनपसंक्रम्य स्यातामिति ज्ञेये
तदपि न तर्हि विधिस्तु निषेधोविज्ञेयस्यापि भवतीति संसर्गा-
न्योन्यनिषेधोऽपि संसर्गनिषेधः स्यादेवेति पुनस्तत्सङ्केतव्ययोपा-
यते । अन्योन्याप्रतियोगिकः संसर्गप्रतिषेधो यथा विवक्षितः स्वभ-
न्योन्यनिषेधोऽपि संसर्गाप्रतियोगित्वेन निर्व्याज इति चेन्न एवं ह्यन्योन्य
संसर्गाभावः संसर्गान्वाभावश्चापरा कोटिः स्यात् । किञ्चैव सति
संसर्गाभावोन्योन्याभावोऽपि न भवति स संसर्गाभावतया विवक्षित
इत्युक्तं स्यात् तथाच संसर्गविज्ञेयत्वं व्यर्थमिति संसर्गाभावमर्थमधिक
भाक्कृत्वा तयात्यर्थं संसर्गाभावशब्दोऽपि ह्यस्ति स्यात् । निश्चय-
यापि वाच्यस्य न्योन्याभावनिषेधोऽभिधीयमानोऽन्योन्याभावविधि प्रस-
ज्यते । न ह्यन्योन्याभावोन्योन्याभावो भवतीति शक्यं प्रमातुं सामा-
नाधिकरण्यं हि प्रकारभेदे सति भवति यथानीलमुत्पलमित्यादि तत्
स्यद्भावादेव न तथेत्यतिप्रसङ्गः । अन्यस्यान्योन्याभावश्चैव तिष्ठन्नव-
काः प्रमेयोऽदिति तथा कथ्यते अभावमात्रेति प्रसङ्गात् व्यक्तिविशेषे
न प्रमेयस्य न्योन्याभावेषु संसर्गाभावत्वापत्तेः । एतच्च सर्वत्र तदन्यत्वेन
व्यवच्छिद्यमाने द्रष्टव्यं तथाहि “मातृतन्मन्त्रसे तावन्न तत्तदपि संस-
रे । सामानाधिकरण्यं हि रूपभेदमपेक्षते । रूपान्तरेण निर्दिष्टं
तन्नेतदभिधीयते । तादृष्येण तथापि स्यात् सैव सङ्ख्यभिचारिता ।”
अपि च अन्योन्याभावस्य संसर्गाभावोऽप्येवं व्यवच्छिन्नः स्यात् तस्या
यान्योन्याप्रतियोगिकत्वात् । अन्योन्याभावस्य संसर्गाभावोनामा-
धिकोनापेक्षत एव समादाय तथा स्यादिति चेदेवं तर्ह्यन्योन्याभाव
स्याभावोऽपि वाच्योऽनुपगन्तव्यः स्यादित्यन्योन्याप्रतियोगित्वेन स्व-
च्छेदोऽपि संसर्गाभावस्य त्वदभिमवस्य कथं स्यात् स्वच्छेदस्य नि-
वृत्तत्वात् । अथ माभूदधिकोऽसौ स्वच्छेदमेव तु तथेत्यत इति तदा
दायैव स्वच्छेदस्य निर्द्वाव इति चेत् तर्ह्यन्योन्याभावसंसर्गप्रति-
षेधोऽपि तुल्यमेतत् । अपि न अन्योन्याप्रतियोगिको न भवत्यभावो न ।

संसर्गाभावइतिवदता त्वयाऽन्योन्यप्रतिषेधिकेऽभावे निविध्यमानेऽ-
न्योन्यात्मकरोऽसावभावोभ्युपगतः स्यात् इदोर्निषेधेयः सुस्थोऽसुन्द-
तवा अन्योन्यस्यैव सौख्यार्थः । तथा च सत्यन्योन्यास्मिन्निर्गन्धेयमे-
व जगदेव प्रविवृणोति संसर्गाभावत्वेन विवक्षितस्य जगदात्मनायां सि-
द्धयन्त्यामन्योन्याभावात्मतापि स्यादिति व्यर्थोविशेषव्यवसायोच्चासा-
येति सविशेषस्येवविशेषव्यवसायसङ्कट इति महत्कौतुकम् । ननु घटा-
भावो ॥ भवति सत्त्वव्युत्पत्ते किं सत्त्वो घटात्माभिहितोभवति तत्तस्य
हेतोः तदाहि तथा स्यात् यदि घटस्तदभावत्वेत्येव जगत् स्यात् । यदा
तु सत्त्वादिरूपपरा कोटिरस्ति तदा कथं तथा स्यादित्युक्तप्रसङ्गा-
नवकाग्रहति । मैवम् । यथा घटस्तदभावान्वाप्त्या वस्त्रादिकमप्यस्ति
कोटिरुत्पत्त्याऽन्योन्यान्वोन्याभावाभ्यां नान्यकोटिः सम्भवति निर्वि-
शेषस्येऽन्योन्यमध्ये जगतएव प्रवेशात् । तदात्मनोपि निविध्यमानत्वे
तन्निवेधात्मके तदात्मनि जगत्प्रवेशात् नहि घटः घटात्मेत्यनेन घट-
स्वरूपादन्यस्वदात्मनि विहितः स्यात् यदि तु तादात्म्यं नामाभेदात्सो-
धर्माः कश्चिद्विद्यते स घटपटाद्यधिकरमतया निविध्यते तदा संसर्गा-
भावएव स्यात् । तस्मान्निर्विशेषतदात्मान्तर्भूतं जगदिति कोऽस्वप्नरा-
भाव इति । अपि च यत् तर्हि घटे निविध्यमाने घटाभावोविधीयते
घटाभावे च निविध्यमाने घट इत्यपि न स्यात् तृतीयस्याविद्यमान-
त्वात् भवन्वा घटाभावः सत्त्वो न भवतीत्यत्रापि घटाभावत्वाविशेषा-
द्विशेषाभावातिर्वचनमात्रं । घटः सत्त्वात्मेत्येवोक्तं स्यादिति तत्प्रसङ्ग-
कश्चि निषेधेत् । संसर्गात्योन्याभावानैविक्रमादाय च परिहृत्यः स
एव च नाद्यापि व्यवहिते कतएव प्रतीतिवत्तदन्वदेव वैश्वम् मनसो-
रूपेवमित्यपि निरुक्तम् । प्रतिषेधप्रतिषेधविरोधे हि प्रकारविशेष-
शब्दस्मान्निरुक्तप्रवृत्तेरविशेषमैव निषेधे अन्यविधिभ्रोक्तं भवदन्वोन्या-
भावाविशेषेऽप्यन्योन्याविषये स्यात् । मम चातिर्वचनोपेतक प्रतीतिवत्त्व-
त्वादव्यवस्था पर्वतुवोजगत्कवादव्यवस्था वक्ष्यात्कवादव्यवस्था विजयते

नम त्वेवं दर्शनं प्रतीतिसिद्धत्वादित्यन्तासद्विषयत्वमभवदपि ज्ञातृत्वा
 सत्तोपगमे बाध्यमानत्वादनिर्वचनीयमिति । अतएव प्रतीयमानत्वा
 वैविध्यप्रसङ्गोऽप्यभावमतिदूरनिरस्तम् प्रतियोग्यादिवैविध्यत्रानुप
 यत्ततः प्रतीयमानस्यैव बाध्यतायाएव कथनात् तस्मात् “अन्योन्या-
 भावसंस्पर्शाभावभेदव्यवस्थितौ सत्यां स्यात्तद्व्यवस्थेति साश्रयं कश्चित्-
 तस्तु „ ननु स्मृतित्वस्याभावएव यथेति सावधारणं वक्तव्यमेवेति चेन्न
 स्वकारणं किमधिकमभिधीयते भावोन्निविध्यतइति चेन्न तस्याभाव
 प्रदेनैव सत्त्वत्वात् भावनिषेधोऽभावइत्यनर्थान्तरमिदं भावसामानाधि
 करणनिषेधस्वकारणंइति चेन्न ज्ञेयैव मतार्थत्वात् । अन्योन्या
 भावस्य च तस्य स्मृतावपि भावात् नहि भावसामानाधिकरण्यां स्मृतिः
 स्मृतौ च भावसभावं चैकत्र मन्यमानेन तस्याप्येवमत्वात् तयोः परस्पर
 प्रतिषेधरूपत्वात् नहि रूपरसयोरेकत्वाभावेन तत्सामानाधिकरण्या
 भावः स्यात् सत्ताविद्ययोर्भावाभावयोः परस्परप्रतिषेधात्मकत्वेन न सिद्धे
 इति चेत् तर्हि तथाविधयोर्भावतदभावप्रदसङ्केतनं न रूपरसयोरिति
 वक्ष्यते प्रमाणां रूपरसयोः परस्परप्रतिषेधानात्मकत्वात्तदभावे तयोः
 सामानाधिकरण्याभाव आह्वानं अथ तु नैवमिति चेन्न तथात्वस्या
 सामानाधिकरण्यप्रयोजकत्वे तद्व्यतिरेकः सामानाधिकरण्यप्रयोजकः
 स्यादिवि रूपरसादीनामसामानाधिकरण्यपत्तिः भावाभावयोरेसा-
 मानाधिकरण्यत्रानुपपत्तिश्च । अतसामानाधिकरण्यमेव यथेति निवृत्त
 मिति चेन्न स्वकारणं दोषत्वादेवरेखात् । एतेन विषयत्वस्यायम-
 भावोभावसहासगानुपबैधी स्वकारसमभिव्याहारेणोच्यतइति निरस्तं
 तस्यापि वैकल्यं प्रतियोग्याश्रयनिषेधतासाम्ये पि सामानाधिकरण्य
 विरहादुपेयं तच्च तुल्यमभावात्तरेव सामानाधिकरण्यभावप्रत्यवे-
 नेति चेन्न प्रत्ययविशेषककारणस्य स्मृतावपि भावात् । अन्योन्याभाव
 व्यतिरिक्तः स्मृतित्वाभावइत्युक्तौ च स्मृतिव्यतिरिक्तपक्षोक्तएव दोषः
 तदासां विचारः । नापि स्मृतित्वप्रतियोगिकमानवस्य सत्त्वं वक्षी-

येति वक्तुः । अन्योन्याभावेऽपि भवतानभावव्यवस्थायाः काङ्क्षतेनेत्य-
 प्रसङ्गस्य समागत्वात् । अथान्यदेव किञ्चित्संसर्गाभावनिरर्थक्यं न जि-
 यते तथाहि कृतित्वस्य यत्र संसर्गितया निषेधस्तत्र तदभावस्य
 संसर्गाभावश्च यत्र तु तदात्मत्वेन तत्र तदभावस्य न संसर्गाभावता
 त्रित्वन्योन्याभावत्वमेव ॥ इह न विद्विष्यतः पूर्वकस्य तु संसर्गा-
 भावोविधिस्तद्वति नैतद्विचारसहं संसर्गितया निषेधइति चेत्
 तृतीया सा लक्षणे वा सहयोगे वा कारकभेदे वा करणादौ । नाद्यः
 संसर्गितया लक्षितस्यैवान्योन्याभावमादाय प्रसङ्गात् । नापि द्वितीयः
 तत्सहितस्यैवान्योन्यानिषेधस्य प्रत्याख्यानसम्भवात् । तृतीयस्तु न
 सम्भवति अत्यन्तनिषेधस्यानुत्पत्तिरर्थक्यत्वात् । तस्य च प्रकृतोदा-
 हरणत्वात् प्रकारवर्जित्वं तृतीयेति चेन्न प्रकारव्याप्यस्याधिकस्य
 निर्वस्यत्वापत्तात् । प्रकारः प्रकारश्चेति चेन्न अविदितलक्षणस्य
 लक्षणमनभिधायेतदव्यवच्छेदेन तस्य दर्शयितुमशक्यत्वात् अन्यथा
 सर्वत्र प्रकारं प्रति लक्षणानभिधानापत्तात् कोऽथ इत्यादि-
 चठइत्येवोक्तं सङ्गच्छेत प्रकारइतिपक्षोऽनोपपन्नः । सदोषत्वादिति
 वक्ता को दोषइत्यभिधायैव न निवृत्तोभवेदिति । कृतित्वत् कृते
 लक्षणान्तरेण दक्षितत्वमनुभूतित्वमिति प्रत्यक्षं वेदितव्यम् । गृहीत
 याहि ज्ञानं कृतिरिति च कृतिलक्षणे धारावाहिकज्ञानेऽति
 प्रसक्तिः । सापेक्षं ज्ञानं कृतिः सापेक्षता च स्वविषयानिग्रहे
 समानविषयज्ञानापेक्षतेति चेन्न प्रत्यभिज्ञायां तत्ताभासस्य कृति-
 त्वापत्तेः स्वमक्षिति चेत्तर्हि प्रत्यभिज्ञार्थं कृत्यनुभवभासवोभेद
 विधवत्त्ववस्थितौ तदभेदो ज्ञेयः गच्छेतेति । संस्कारमार्जनं ज्ञानं
 कृतिरित्यपि न सामयीतः सर्वसम्भवेन लक्षणस्यासम्भवात् । असा-
 धारवत्तत्वेन कधीत्वमिति चेन्न आत्मप्रत्यभिज्ञानेऽप्यापत्तेः आत्ममनो-
 योमस्यासाधारण्यात् । कार्यैकानवधारणे च आधारत्वानवधारकात्
 तदैवे च तदेव लक्षणं स्यात् येन ज्ञानेनार्थो ज्ञातमात्मनः निवृत्ते

तदनुभवः येन तु ज्ञातत्वा तथा तत्स्वरूपमिति चिन्नाज्ञातोऽज्ञातस्यैवेत्यनुमानादावप्यायते । ततश्च विषयतः क्षृतिविवेचनमन्तते। वाक्ये-
नाप्यनुभावत्वात् कार्यकारणत्वाच्चानुगतत्वरूपस्य प्रागसिद्धेर्जाति-
तत्त्वं सङ्गत्प्रसङ्गादवश्यमिति । नापि चतुर्थः सतः कार्यगतवैयर्थ्य-
व्यापनवगमे क्व कारणता ज्ञाताधारण्यं वा चेदमिति न केवलं प्रत्येकं
पदार्थस्य तद्व्यवच्छेदकत्वस्य चानुपपत्तेर्मिलितेऽप्यस्मिन् सत्त्वो दूषक-
मुच्यते तथाहि तत्त्वानुभूतिः प्रमेत्यनेन काकतालीयमपि यथार्थं
ज्ञानं व्याप्यते तद्यथा पात्रैः पञ्च वराटकानपि धाव कश्चित् पृच्छति
कति वराटकास्ति पृच्छन् अज्ञातपात्रीयन्यायेन ब्रवीति पश्येति ततश्च
पश्येति ज्ञानमस्ति वस्तुः ओतुश्च दृष्टान्ते तावदेवंविधान्युदाहरणानि ।
तच्च ज्ञानं न तत्त्वपदेन व्यवच्छेत्तुं शक्यं । वस्तुतस्तस्य पञ्चसंख्यावच्छिन्न-
त्वेनातथाभूतत्वाभावात् । नाप्यनुभवशब्दव्यवच्छेदमननभूतचरत्वेन
स्वरूपलक्षणपेक्षयात् । नच वस्तुः संशयश्च निश्चायकाभावादेकतर-
कोटिस्वरूपारम्भो लक्ष्यादिप्रवृत्तिवदित्युक्तं तत्राप्याचाररूपैककोटि-
निश्चायस्यानादन्यथा संशयस्य कोटिहयसमुच्चयतापत्तेः । नच प्रमेव
तदित्युत्तरीकरणीयं मध्येऽध्यक्षादिदूरकभवेवत्वात् । अन्यभिचार-
कारणवत्त्वे सतीति विशेषणीयमिति चेन्न तत्रवपदेवैयर्थ्यापत्तात् काक-
तालीयसंवादमपि ज्ञानं न व्यभिचारि साधारणकारणसामर्थीजन्य-
मास्त्रानुमीक्षिते व्यभिचारिकोपि कारणविशेषायथार्थत्वप्रसङ्गात् ।
ननु हेतुकमेवास्य यथार्थत्वं निदानकाभावेनातिप्रसङ्गापात्तात् । अथश्च
मस्याव्यभिचारित्वे अव्यभिचारि निवृत्तमेव कारणं वक्तव्यं किन्तदिति
चेत् सात्मनैवाप्य प्रमे दीधतामुत्तरमभवत्वा येन निवृत्तेषु प्रसाराश्रि-
तेषु ज्ञानमन्तर्भाव्यं प्रमासामान्यलक्षणेन वा व्यवच्छेत्तव्यम् एवं
लिङ्गाभासादिभ्योपि जातं लिङ्गिच्छात्वं दैवगत्वास्थितलिङ्गलि-
ङ्गिनि लिङ्गिमशेषे वा वत्स्यात्तद्यद्यपि लिङ्गाभासे न प्रमा न वा
तदिति लिङ्गिरूपे तथापि विशिष्टं तथाविधं मोचरसन्धाच्छ्रद्धा बुद्धे

निष्कृतास्तदवति केरुषे ॥ सिद्धिनि वक्रप्रादावप्यत्रे विषये भामाख्या
 लोकादेवोक्तदोषापरिहारादिति । आभासकदम्बत्वान्नदिवसक
 वृक्षभूतास्त्रिङ्गुदेरन्यत्रमेवेति चेन्न विज्ञेयस्यान्यत्रेपि सत्त्वालोभमात्र
 वत्तावभासाद्ये दोषापरिहारात् । सामान्यसम्बन्धकोटिविविक्तत्वात्
 विज्ञेयस्य तस्य च तथास्थितस्यैव स्फुरन्नात्रैव दोष इति चेन्न विज्ञेया
 प्रतिभासे सामान्यतस्तन्मात्रवत्ताप्रतिभासस्याप्यनुपेक्षत्वात् देवदत्त
 यत्तदन्तस्तन्निर्वाहसंशयेपि युक्तसम्बन्धितानिश्चयवत्सम्बन्धिविशेषस्य
 निर्वृत्तित्वे विज्ञेयस्येत्यत्र च प्रथमे व्याप्रादेरनुमतप्रसङ्गात् सामा-
 न्यानुमानाभासे च संवादित्वे विज्ञेयान्वयावताकल्पनामवकाशात् ।
 सामान्यतमवाययोदप्यन्यथोदेव प्रतिभासे अन्यथाप्युक्तिं निहन्ना
 सत्स्थितिप्रवेशायात् । तत्रत्यधर्माज्जन्तस्य ज्ञात्वा तादात्म्यारोप
 सत्वेति चेन्न तथापि धर्मिणि जाते च प्रमात्वज्ञादवस्थात् संसर्गा
 रोपनिमित्ताच्च तादात्म्यारोपानुपपत्तेः परार्थानुमानाभासे हि प्रति
 पादितपरार्थसंसर्गारोपकारकसम्भवात् तथापि तत्र तादात्म्यारोप
 कल्पने च तद्यत्तमनिवयस्य निष्प्रमाकत्वात् कस्यचित्तवत्तात्
 संवादजातिसंसर्गभ्रमस्य मितौ का प्रतिः का वा प्रतिः सिद्धसाधने
 तथाप्यन्यत्रकल्पनायां सिद्धत्वज्ञातात् । तत्रैव च ज्ञेयभासस्यापि
 यथार्थप्रादित्वात्तन्निमित्तस्य स्वमिचारेणान्वयाभासेऽन्यप्रति-
 भासकल्पनायां निर्निमित्तत्वात् । सिद्धसाधनमितेरेव वा स्वदण्डेदात्
 यथार्थानुभवः भ्रमेत्यप्यकल्प्यं यथार्थत्वं हि तत्त्वविषयत्वं वा कर्तृ
 सदृशत्वं वा स्यात् । नाद्यः पूर्वनिरुक्तत्वात् नापि द्वितीयः स्वमि-
 चारिणोपि प्रमेयत्वादिनार्थसादृश्येन प्रमात्वापातात् । ननु ज्ञात
 विषयोल्लेखेन रूपेण सादृश्यमिदं विवक्षितं नच प्रमेयत्वादिकल्पस्य
 स्वमिचारिण्यपि प्रकाशनसम्भवेन तथाप्यतिप्रसङ्ग इति कथं प्रमे-
 यताम्यत्र प्रकाशनामे विषयीभूतधर्मास्तदापेक्षया स्वमिचारी-

कौपि प्रमाणाभ्युपगमादिति । नैतद्युक्तं प्रकाशमानेन रूपेणैव-
 कालित्वेन रूपेण ज्ञानस्यार्थसादृश्यमभ्युपगमेऽपि तत्र तदीयप्रमाणा-
 ऋणादिति । प्रकाशमानरूपेण विशेष्यभावादर्थसादृश्यमनु-
 भवस्य विवक्षितवम् अर्थस्य हि यथा समवायाद्भूतं विशेष्यही भवति
 तथा विशेष्यभावात् ज्ञानस्यापि तद्विशेष्यं भवत्येवेति चेन्न एवं हि
 पुरोवर्तितादिना रूपेण तथाभावात्प्रमाणात् पुरोवर्तिनीं शक्तिं
 इत्यतस्तथा ग्राहमानं ज्ञानं प्रमा स्यात् । नच वाच्यमित्यतएव सा प्रमा-
 पीति न अभिचारोद्योनेयं युक्तिसतीति यद्यर्थताविशेष्यमवैयर्थ्यं
 प्रसक्तम् । अनुभूतिः प्रमेत्युक्तस्य हि तावन्नास्त्विति प्रसक्तः सर्वस्य
 अभिचार्यमभ्युपगमस्ततोऽन्वयात्प्रातिपादिकेन धर्मिण्यपि प्रमाल-
 स्यत्वेन प्रमायाभेदानुभवत्वस्य खेद्यात् । यदि त्वंशतेऽपि अभिचारि-
 प्रमालक्ष्यं स्यादिति चेत्तसि निधाय यद्यर्थतया विशेष्यं प्रयुक्तं
 तदा न युक्तमुक्तदेवात् । अपोच्यते प्रकाशमानेन रूपेण सर्वस्य
 विशेष्यभावाद्यस्यानुभवस्यार्थसादृश्यं सा प्रमा नच तावता धर्मिणो
 धर्मविशेषकतया देवः तस्यापि तद्विषयान्तरव्यक्तेरुक्तत्वादिति
 तर्हि अभिचारिज्ञानं धर्मिण्यपि प्रमात्रं स्यात् सर्वात्मना सादृश्य-
 भावात् अथ अभिचारिज्ञानमनुभवस्य तदीयप्रमितिकोटिमित्येव
 सादृशित्वादविभक्तता किमप्यभिचार्येणानुद्योनेन अभिचार्येणस्यापि
 प्रमाकोटिनिवेशनमेव बाध्यवसीधत्ते भवता प्रवक्ष्यते अनुभूतित्वज्ञान-
 तादयः तादृशाभिप्रायाविरोधिना लक्षणीकर्तुं यदि बाध्यार्थेणा-
 धीरबाध्यार्थेणैव प्रमेव तदा सौधाग्रकुम्भादिवद् दूतात्पुद्गलधुति-
 विधुदादिप्रभामासदृश्यादवयविनाश्च तावत्परिमाणासदृश्यादवयव-
 माकमुक्तित्ववत्प्रमालेन लोकप्रसिद्धमप्रमा स्यात् । क्वचिन्म-
 देष्टकाषासादृश्यादिवत्प्रसिद्धतयादिज्ञानस्य समस्ततावदर्थप्रवृत्ति-
 सामर्थ्यादादृश्यं चेन्न तज्ज्ञानार्थं मयते । यदि च बाध्यार्थेण बाधा-
 दबाधेऽप्येव तद्दोषमिच्छात्वं समर्थकत्वे तदा वदर्थजातीयं बाध्यं तदर्थ

जातीयमवाध्यमपि मिथ्येति मन्व्यमाने किमुत्तरं के ह्यादयश्च लोक-
प्रसिद्धप्रमोदादृश्यत्वात् । अत्रोच्यते प्रकाशमानेन रूपेण विशेष-
वस्तुतया यदर्थसाम्यमनुभवस्तु तत्र प्रमात्वमिति विषयविशेषनिधने-
नैव प्रमात्वं सत्यसीयमित्येतदर्थमेव यथार्थविशेषयोपादानमिति ।
मैवम् । विशेष्याग्नेः अनुभूतिरेव प्रमा न. स्वादिति अत्राप्येदं तत्त्वं
विशेषणत्वमभिमतं धर्मपि च सत्यमन्वाहर्त्ताग्निरिति श्येति नोक्त-
देवदत्तुक्तमेवेति चेन्न विशिष्टे प्रमात्वाभावापत्तेः । अपि च एवं
तर्हि रजततत्वादिकमपि व्यवच्छिन्नमेव शुक्तिकां रजततया प्रकाशिता
शुक्तिव्यक्तिः सेयमिति । ननु साक्षाद्विशेषणत्वं विवक्षितं रजतत्व-
तु ज्ञानद्वारा शुक्तिविशेषकमिति नातिप्रसङ्गः । मैवं तर्हि दोषं
दण्डः पुरुषवद्व्याप्तौ हृस्वद्व्याप्तौ वैलक्षण्येपि विशेष्यस्यानु-
भूयमानेऽनुभूतेर्न प्रमात्वं स्यात् दीर्घत्वादेर्द्व्यादिद्वारा विशेषकत्वा-
दिति ज्ञानरूपद्वाराभवेत्यतया विशेषणत्वमित्युमिति चेन्न साक्षात्कृत-
व्याप्त्यवगमानामप्रमात्वापातम् । तस्यानप्रकाशितरूपेण विशेषक-
त्वमित्युमिति तु दूरतस्तुच्छं रूपदेः समवायेन ज्ञानविशेषकत्वात्
अर्थविशेषकत्वेऽर्थं नियमेन यत्तज्ज्ञानप्रकाशितेन रूपेणेति ननु
ज्ञानेऽपीति चेन्न तज्ज्ञानव्यक्तेरन्यथासम्भवेनासाधारण्यद्वयापकत्वा-
दित्युक्तम् ।

सम्यक्परिच्छेदः प्रमेत्यपि न युक्तं न खलु सम्यक्त्वं तत्त्ववि-
षयता साक्षात्त्वं वा सम्भवत्युक्तदेवात् । ननु सामान्यं सम्यक्त्वमिदं
कमिधीयते हि लोके न मया सम्यक् दृष्टं सामान्याकारेण रूपणञ्च
मिति तद्विषयसमीचीनस्य परिच्छेदः सम्यक्परिच्छेदः सम्यक्त्व-
विषयत्वाद्वा सम्यक्त्वञ्चः परिच्छेदसमानाधिकाररूपकत्वमिति ।
मैवम् । सामान्यमर्थस्य किं सर्वव्यवसायित्वमन्यथा अर्थमर्थ-
सहितत्वम् । नायः अत्रव्यवसायार्थपरिच्छेदस्यैव साव्यवसायार्थपरि-
च्छेदस्यापि सध्वनताद्यद्विषयस्याप्रमात्वापातत्वात् । नापि द्वितीयः

अतस्त्वैवैतद्विच्छिन्नीयं सर्वसाधनप्रमाणापत्तेः । अथ सम्प्रत्येकं सम्प्रत्येकं
 विच्छेदः सविशेषार्थः यदपि शेषोऽभिधीयते न तथा सम्प्रत्येकं दृष्टं
 तस्यापि न तथा विशेषतो दृष्टमित्यर्थः तस्माद्विशेषसहितधर्मिपरि-
 च्छिन्तिः प्रमेयवत्त्वमिति । विच्छेदादयोहि विशेषमपश्यन्ते जायन्ते
 इति तद्व्याख्यायै विशेषमिति विशेषात्मा च सर्वेषां विशेषान्तरा-
 न्मुपगमेति स्वरूपमेव केवास्तिद्विशेष इति । नैतद्युक्तं विशेषपदेन
 विशेषतान्नाभिधानि रजतत्वादिना विशेषेण सत्त्वेन युक्तिवन्तत्वादे-
 र्भेदेत्यादिवाङ्मनात् तस्यापि प्रमातृत्वं स्यात् । प्रत्येकं व्याघाताकार-
 काच्च विशेषात्माभुपादानेऽननुगमप्रसङ्गात् सामान्यतयातिप्रसङ्गात्
 उभयचाप्यसङ्गततापत्तेः विशेषस्य च भवतु सङ्गमेव विशेषस्तथाप्य
 भेदादेव विशेषसहितत्वं नास्त्येवमिति परिहारात् । यत्तु किञ्चिद-
 बोधकचित्कर्तृविशेषशब्देनाभिधीयते यददर्शने भ्रमसंशयावकाशो
 यदर्शने च बाधकत्वस्या तदनभ्युपगमे तत्प्राप्तत्वेविभागो न स्यात्
 भवितुमशक्यं तेनान्यथा व्याघातादिति । तदयुक्तं न तावदेवंविधा
 विशेषोऽभिधानुं शब्दो यदवगमस्तु न भ्रमत्वादिसम्भवः सङ्गदृशः
 सर्वविशेषोपलभ्यसम्भवात् । नच व्याघातदृक्प्रभवमानादस्तावुपपाद-
 यितुमशक्योऽप्यभ्युपगमस्त्येति युक्तं तदुपदर्शनाशक्यत्वेन व्याघातपरि-
 हारयव किञ्चिदन्यो निर्भङ्गमशक्योऽस्तीत्येव तदा किं न व्यवस्थाप्यते
 नहि परिहृत्यमानपदार्थगोचरं तदस्ति किञ्चिदनुभूयमानं यत्प्रमे-
 या वाक्याभासे वा प्रतिपत्तुमशक्यमिति प्रतिपत्त्याहृत्या वेद्य-
 मप्रतीयमानकल्पना ततोऽवरमनुपलभ्यमानस्तु व्याघातपरिहारस्यैव
 कल्पना भ्रमा नङ्गत्वं व्याघातोद्भावनविभीषिकानुगुणविधिनाम् ।
 न ब्रूते विशेषवत्त्वोपलभ्यो विशेषसहितोपलभ्य इति किन्नाम वि-
 शेषसहितस्य पदार्थलोपलभ्यस्य च न युक्तो रजतत्वं विशेषोऽस्ति
 तत्प्राप्तं रजतत्वमेऽपि तत्प्रसङ्ग इति । नैवम् । उक्तदोषेणैव निरस्त-
 त्वात् । यदि हि विशेषस्य सामान्यतोऽभिधानं तदा पुरोक्तं-

त्वादेः सत्त्वाच्च प्रसङ्गस्यविवेकश्च । विज्ञेयत्वमिदमिति तन्मनु-
ग्रह इति वाच्यवाच्यवस्थाहेतुरिति विज्ञेय इति प्रसङ्गं यस्तु जडतरो न
जहाति स ज्ञातानागतवाक्याभ्यां नदीतीरे पञ्चपत्राणि संकीर्त्यैवं रूप-
भ्यां प्रतिपाद्यमानेऽर्थे स्थितं कं विज्ञेयमेकत्र पश्यसि यमपरत्र न पश्य-
सीति पृच्छा प्रतिबोधनीयः । तथाप्यनुपपन्नप्रबोधस्तु जडतमः कश्चि-
च्छदि स्यात् तद्वत् प्रबोधः ये ते विज्ञेयान्तरप्रवाहलीकारेऽनन्तवि-
शेषावन्तिभयात् त्वया स्वतएव विशेषरूपा इति स्वीकृताः तेषां स्वरूपं
तावत्परस्परव्यावृत्तमतेऽनुग्रहेणैकरूपाभावादव्यापकत्वं स्यादिति ।
नामव्यवस्थितत्वादेवानुगतिरिति चेन्न कश्चित्वाच्यवस्थाहेतोर्य-
मेऽपि प्रकृतज्ञात् । तत्र तस्येति चेन्न व्यावृत्तेर्बाधस्य च पक्षिपरीतार्थ-
प्रमातेन सदर्थानुगमात् प्रमाणाव्याधाप्यवस्थापनादिति शङ्कान्त-
राधि जायतः पराधि याचार्थं विशेषणदूषणदूषिताभ्येवोपनिषत्-
नीति विरभिधानभयान्नोक्तानि । किञ्च तर्कज्ञानमाहात्म्यं न
संशङ्कविपर्ययो परिदृश्यमानश्च विशेषे भवन्ति ते इति प्रसङ्गः स्यात्
नचाहात्म्यं तो नाभ्युपगन्तव्यमिति युक्तं विप्रलम्भकस्य वाक्यप्रयोग-
मूलतयाहात्म्यमस्य ज्ञाततरवस्य च गुरोः शिष्यप्रबोधार्थं विचार-
प्रवर्तयितव्याहात्म्यसंशयानां भवत एव शास्त्रेऽनुमतत्वात् परिच्छेद-
शब्दस्यानुभूतिपर्यायोऽनुभूतिदूषणं नातिक्रामतीत्यलम् ।

नाप्यव्यभिचार्यनुभवः प्रमेति युक्तम् अथविचारिणस्तस्य यदि
तत्त्वविषयाद्यन्तर्त्वं तदादूषणान्युक्तान्तेवानुवर्त्तन्ते । अथेदमुच्यते अथ-
विचारित्वमर्थविनाभूतत्वं तदा प्रकृत्यं नोऽस्यार्थः किं एदैवार्थ-
स्यैव ज्ञानं उत यमार्थस्तत्रैव देशे ज्ञानम् अथ यादृमर्थस्यादृतेव
ज्ञानं यत्तत्रमिति रिति । नाद्यः अतीतानागतानुमिच्छाद्यव्यापनात् ।
न द्वितीयः ज्ञानासमानदेशार्थप्रमितीनामव्यापनात् ज्ञानासमानदेश-
मर्थमन्यत्रोपगतोऽप्यनुभवस्य प्रमात्वापत्तेः । नापि तृतीयः ज्ञानार्थ-
भेदकादे सर्वान्कारेण तत्त्वाम्यानुपपत्तेः । अमेदनादे तु व्यभिचार्यपि

तथाभ्युपगन्तव्यत्वप्रसङ्गेन विशेषयवैयर्थ्यापातात् नै स्तैश्च विशेषैः
सादृश्यस्य विवक्षितत्वे यथायंताप्रस्तावोक्तान्येव दूषयान्यावर्तन्त
इत्यनम् ।

अविसंवाद्यतुभवः प्रमेयमपि न युक्तम् अविसंवादित्वं हि ज्ञाना-
न्तरेण तथैवोक्तित्वमात्रार्थत्वं वा ज्ञानान्तरेण विपरीततयाप्रतीय-
मात्रार्थत्वं वा अप्रतीयमानयाप्यविषयत्वं वा अन्यदेव वा किञ्चित् ।
न प्रथमः धारावाहिनो ज्ञानस्य प्रमात्वप्रसङ्गात् । नच प्रमाभूतं
ज्ञानान्तरं विवक्षितमिति वाच्यं प्रमायाएव लक्ष्यमाश्रयत्वात् नापि
द्वितीयः अज्ञातवाधश्चमन्त्रापवात् सुखदशोत्पन्नमुक्तशुद्धिनादे-
दुष्टेन्द्रियदशोत्पन्नत्वोक्तिमज्ञानाद्युक्तिवित्तविषयवैपरीत्यस्याप्रमात्व-
प्रसङ्गाच्च प्रमित्यनुक्तिखितार्थवैपरीत्यभावविवक्षायां तु प्रमाया
एव लक्ष्यमाश्रयत्वादित्युक्तमनुव्रजति । अदुष्टकारणकज्ञानेनावाधि-
तत्वं विवक्षितमिति चेत्तदेव तर्हि प्रमाणक्षयमस्तु । किञ्च दुष्टत्व
विरूपणमन्तरेणादुष्टत्वस्य दुर्गिरूपत्वात् । ननु किमेतावता दुष्टत्वं
विपरीतज्ञानप्रयोजकसङ्केतुगतोविशेषइति सुवचमेवेति न विपरीत
पदश्चवच्छेद्यायाः प्रमाया अप्रमितौ सत्यां प्रमितौ तदुपादानवेय-
र्थात् । तदनुपादाने च ज्ञानजनकत्वमात्रं दुष्टत्वमित्यदुष्टकारणजं
ज्ञानं नास्तीति चेत्तत् । विपरीतपदश्चवच्छेद्या प्रमेवेति चेन्न तस्या
एव लक्ष्यमाश्रयत्वात् तदीयस्वरूपस्येतरस्यादृष्टत्वाद्याप्यप्रतीतेः कुतो
अवच्छेदः प्रत्येत्यइति अवच्छिन्नतन्त्रानमन्तरेण अवच्छिन्नतन्त्रज्ञान
मन्त्रममित्यात्मन्यान्यान्याश्रयौ अन्यसंख्या वा । “एतोऽनेकविशेषे
ऽर्थे विशेषो यत्र सम्पत्तेः । तद्विशेषान्तरान्यत्वाद्दोषसंज्ञैव धावति ।”,
नापि तृतीयः व्याप्यशब्देन व्याप्यमात्रं तद्विशेषो वा कश्चिदभि-
प्रेतः स्यात् । आद्ये सधूमाग्निविषयस्य स्वप्नज्ञानस्यानाप्तवाक्यज
बोधस्य वा नाप्रमात्वं स्यात् नापि द्वितीयः स चार्थक्रिया वा साभयौ
वा उभयथापि पूर्वोक्तोक्तानिहृतेः । एकदा च सर्वत्र प्रमायासम्भ-

येन कमाश्रयणे तत्तदर्थक्रियातत्त्वामयीपरम्परावगमविद्यमाश्रयगमे
 एकस्मिन्नेव विषये पुनरायुषः पर्यवेक्षणप्रसङ्गात् विच्छेदानुपगमे
 त्वन्तिमत्वमसत्याप्रमाणादाप्रथममप्रमात्वापत्तेः । वास्तवतदर्पेति
 यार्थवस्य च दुर्गिरूपत्वेन व्यवहारादवर्जत्वात् तथाप्रतीतिमात्रस्य
 प्रमासाधारणत्वात् । नन्वेवं चतुर्थः प्रश्नोऽस्तु तथाहि कथंक्रियाकारि
 विषयत्वं वा विसंवादित्वमिति यथाह प्रमात्रमविसंवादित्वानामर्थ-
 क्रिया स्थितिस्त्वाविसंवादइति न सामान्यतो विवक्षायां आकाशवि-
 प्रसङ्गात् । प्रतीयमानरूपेणार्थक्रियाकारिचमर्थस्य विवक्षितमिति
 चेन्न दुरवधारणत्वात् तदर्थक्रियादर्शनात्तदवधारणमिति चेन्न विना
 स्वार्थक्रियां तदर्थेन सम्भवात् । स्वार्थक्रियाप्रमितिर्भविष्यतीति दू-
 वितमेव प्रमायाएव निरूप्यमाणत्वात् अभिप्रायाविसंवादात्प्रमाणं
 सर्व्वमुच्यतइति चेन्न तदा अभिप्रायाविसंवादस्य संप्रादिप्रत्ययेपि
 सम्भवात् कालान्तराविसंवादस्य च दुरवधारणत्वात् । एतेन प्रा-
 म्यादिवोग्यताविसंवादार्थइत्यपि निरस्तं दुरावाधश्च यार्थं धर्म-
 कीर्त्तः प्रत्याहव्यवहितेन भावमिहेति । अवाधितानुभूतिः प्रमे-
 त्यपि निरस्तं तदानीं बाधविरहस्यातिप्रसङ्गकत्वात् नाशान्तरेपि
 च बाधविरहस्य दुर्गिरूपत्वात् स्तो वाधविरहस्यातिप्रसङ्गकत्वात्
 सर्व्वजनबाधविरहस्य च दुरवधारणत्वादिति । तत्संशयविपर्य्यय-
 स्मृतिव्यतिरिक्ता प्रतीतिः प्रमेत्यपि न स्मृतिव्यतिरिक्तखण्डनन्यायेन
 निरस्तत्वादिति । जातिसङ्गरमिच्छतश्च प्रमात्वकक्षयजात्यभिसम्ब-
 न्धात् प्रमेत्यपि दुर्गक्षयान् अस्याज्ञातस्य तद्व्यवहारजनकत्वे प्रमाया
 अप्रमाभ्रमसंशयौ स्यातां दोषाभावसङ्गतस्य तथात्वे ज्ञानायमान
 भ्रमसंशयप्रमादिव्यवहारे ज्ञानमात्रावगमोदाहरणेपि तदापत्तेः ।
 ज्ञातेन कक्षणेन व्यवहारे च कथमिदमेव ज्ञातव्यमिति वक्तव्यं न
 तावत्कक्षणेन भावसेन तथा सति कक्षिणावाशां प्रमात्रमप्रमाविष-
 र्थ्यसंज्ञावाक्यवादादि स्वाहमिहैव मनसैव निर्जीतत्वात् जिज्ञाकार

सापेक्षेण च मनसा संवेदनं चित्तेनैव बाधतेन लक्षणीभूतं जायते
 नित्यपि प्रव्याप्तमात्रं तच्चित्तेनैव प्रमात्वजातिवत्प्रमाप्रतिक्षेपा-
 धनः । तेषां नमत्वे च कानि सानीति वक्तव्यं स्यात् तच्चित्तानां यथो-
 पपन्नासं सर्वत्रामेव दृष्टित्वात् प्रमाख्यपरतत्त्वव्युदक्षिप्रव्याप्ते तु
 विस्तरेण दूषयिष्यामः । एतेन शक्तिविशेषः प्रमात्वं तथोक्तः प्रमा-
 चाख्यमन्यपात्रं दुरन्धराख्यत्वात् । यच्च किञ्चित्प्रमाया लक्ष्यं
 भुज्यते तदद्यात् जातमात्रं वा यदि तत्स्वव्यवहारकं सदा व्याप्यपत्तिः
 प्रमितक्षेत्रमात्रवधारणे तदनवधारकता । मायधरि वस्तुतस्तु तथेति
 चेन्न वक्तुं न तथैव कित्तेति वादिन्वक्तुं नरापत्तिः । प्रमात्वनिरूपण-
 वैयर्थ्यापादाच्च । वस्तुतस्तु प्रमेय एव श्रुतादितत्त्वव्यवहारोपि तत्त्व-
 स्मित्वात्त्वां विस्तरः ।

एवं प्रमितेरनिरस्त्या प्रमाकरणं प्रमात्रमित्यप्युक्तं करकार्थं
 निरुक्तेष्व । ननु कारकान्तरेऽचरितार्थस्य हेतुत्वं करणत्वं कर्तुं
 हि करणं निष्पादयितुं कारकान्तरे चरितार्थत्वं स्वरूपतोऽनिष्पा-
 दनेऽपि व्यापारवत्तया निष्पादनात् तादृशस्य च तस्य करणत्वात्
 एवं कर्मापि करणनिष्पादने चरितार्थं करणव्यापारो हि कर्माविशेषो
 भवति कर्माभावे विषयाभावात् करणव्यापारश्च न निष्पद्यतइति
 तन्निर्व्याजे तस्यापि चरितार्थत्वमिति । एवमधिकरणस्यापि करण-
 व्यापारविर्वाहकत्वं सम्प्रदानापादानयोश्चासार्वभिकत्वम् । करणस्तु
 सार्वभिकमेवेति कारकान्तरेऽचरितार्थः सार्वभिकोहेतुः करण-
 मिति । सैवं । अस्तु तादृशविचारितरसस्त्रीयमिदं व्याख्यानं अन्तर-
 शब्दो यदि विशेषमात्रवचनकदा न व्यवच्छेदकः नहि विशेषम-
 यास्य कारकमात्रं केनचित् अन्यते यद्यवच्छिद्येय । नापि चान्तरशब्दः
 ऽन्यवचनः तथा सति कस्यादित्यदिति विशेषानिर्द्देशे करणादिति
 समक्षिवाहाराद्विधेयं यथान्त आत्मा शरीरमन्त्रादिव्यादौ तथा सति
 करणव्यतिरिक्तकारकाभिप्रायेण प्रयुक्तः स्यात् । तच्च नाकरणस्यैव